

קנדי, בן-גוריון והקרב על דימונה: אפריל-יוני 1963¹

אבנר כהן

שום נשיא אמריקני לא היה מחויב למניעת ההפצה של נשק גרעיני יותר מג'ון פ' קנדי. עם היכנסו לתפקידו, בינואר 1961, הוא היה משוכנע כי התפשטותה של הפצצה תיצור עולם מסוכן ותערער את האינטרסים הגלובליים ואת השפעתה הגלובלית של ארצות-הברית. יתר על כן, הוא לא ידע מנוח לזוכה הסיוט שב-1970 יימצאו בעולם עשר מעצמות גרעיניות, במקום ארבע, וב-1975 - אפילו חמש-עשרה או עשרים, ולכן התייחס להפצה הגרעינית כ'סכנה וכאימה הגדולות ביותר שבגדר האפשר'. בלימת ההתפשטות של הפצצה נראתה לו גם כחובה מוסרית שאין חשובה ממנה וגם כאינטרס אמריקני ראשון במעלה.²

שום ראש-ממשלה בישראל לא היה מחויב לרעיון האופציה הגרעינית הישראלית יותר מדוד בן-גוריון, האב-המייסד של פרויקט דימונה. הרף ההצלחה הצבאית שנתלה ישראל במבצע סיני, ב-1956, היה בן-גוריון נגוע בשנות כהונתו האחרונות בפחדים

1. מאמר זה הוא חלק מעבודה גדולה יותר, הנמצאת בעיצומה, שעניינה ההיסטוריה הגרעינית של ישראל. אני מכיר תודה מיוחדת למשתתפים החיים של ההיסטוריה הזאת שסייעו לי בשחזור הנראטיב של המאורעות: השגריר מרדכי גזית ופרופסור יובל נאמן בצד הישראלי; פרופסור מקג'ורג' באנדי (Bundy), השגריר ויליאם קרופורד (Crawford), מר מאיר (מייק) פלדמן (Feldman), פרופסור קרל קייזן (Kaysen), והשגריר רוברט קומר (Komer) בצד האמריקני. כל אלה קראו גרסאות מוקדמים של המאמר הזה וסיפקו לי הערות מאלפות ומועילות. האחריות לכל הטעויות שנותרו היא, כמובן, עלי.
כן אני מוקיר את הסיוע המיוחד שקיבלתי מעובדי ארכיונים בישראל ובארצות-הברית: ד"ר יהושע פרוינדליך, מארכיון מדינת ישראל בירושלים; סוזן פורבס, מספריית ג'ון פ' קנדי בבוסטון; ג'ון וילסון, מספריית לינדון ב' ג'ונסון באוסטין. תודה מיוחדת יאה לעמיתתי וירגיניה פוראן, מקרן קרנגי לשלום בינלאומי, שהכינה עמי את הבקשות הראשונות לחומר, על-פי חוק חופש המידע, לצורך המחקר הזה.
2. אפיונו של קנדי כנשיא של אי-ההפצה חור ונשנה בכל הראיונות שערכתי עם בכירי יועציו: מקג'ורג' באנדי, יועצו של קנדי לביטחון לאומי; קרל קייזן, סגן היועץ לביטחון לאומי; מאיר (מייק) פלדמן, סגן פרקליט הבית-הלבן ואיש-הקשר המרכזי עם ישראל; ורוברט קומר, האיש הממונה על דסק המזרח-הקרב במועצה לביטחון לאומי.

מפני שואה נוספת שתתרגש על היהודים – הפעם בישראל. 'מה שנעשה לשישה מיליונים מאחינו לפני עשרים שנה, בהשתתפות מנהיגים ערבים פלסטינים, וביניהם המופתי הגדול לשעבר וחסידיו', כתב לנשיא קנדי ב־1962, 'עלול להתרחש לפני מיליוני היהודים בישראל אם צבא ההגנה לישראל יובס, חס וחלילה'.³ יש להבין את החלטתו לפתוח בפרויקט גרעיני ישראלי כתגובה ישירה לפחדים האלה.

בעיית הפרויקט הגרעיני של ישראל היתה גם המקרה הראשון מסוגו וגם המקרה הקשה והמסובך ביותר מסוגו של הפצת יכולת גרעינית שארצות-הברית נדרשה להתמודד אתו. היה זה המקרה הראשון של הפצת יכולת כזו למדינה ידידותית וקטנה, מוקפת באויבים גדולים ממנה שגמרו אומר להחריבה, ומצויה מחוץ לגבולות תפיסת הבלימה (containment) של ארצות-הברית. יתרה מזו, בשונה מהמקרה הסיני או ההודי, המקרה הישראלי לא נקשר במדינה השואפת למעמד של מעצמה גדולה. ומה שחשוב מכל, ישראל נהנתה מתמיכה מקומית מיוחדת במינה באמריקה. קנדי היה מודע היטב לעובדה שבחירתו לנשיאות לא היתה ככלל בגדר האפשר אילולא זכה בתמיכה יהודית מסיבית. כיצד ליישם את התנגדותו של קנדי להתפשטות הנשק הגרעיני, למורכבות המיוחדת במינה של המקרה הישראלי, היה אפוא אתגר קשה ורגיש עד מאוד. דינה של המחויבות האמריקנית לאי-הפצה נגזר להתנגש באינטרס חשוב אחר, אזורי ופנים-אמריקני.

בין כה וכה, חזון אי-ההפצה של קנדי וחלום ההרתעה הגרעינית של בן-גוריון הציבו את שני הקברניטים האלה על נתיב עימות ששניהם לא רצו בו. במשך קרוב לשנתיים, לאחר פגישתם בניו-יורק במאי 1961, הם השכילו לחמוק מהנושא ולהותך בכך את העימות. באותה פגישה הכטיח בן-גוריון לקנדי כי הכור בדימונה מיועד, בשלב זה (for the time being), רק לצורכי שלום. אבל באביב של 1963 שוב לא ראה קנדי מנוס מלשוב ולפתוח את הנושא הרגיש. בחודשים אפריל-יוני 1963 נקלעו קנדי ובן-גוריון לדיאלוג מתוח ומתמשך בקשר לבטחונה של ישראל ולערבויות בטחוניות אמריקניות לישראל. הפיתוח הגרעיני הישראלי היה הטקסט המובלע העיקרי של אותו דיאלוג.

מראשית חילופי המכתבים ביניהם, התעקש קנדי שהצהרת 'צורכי השלום' הבן-גוריונית תאומת באמצעות ביקורים חצי-שנתיים של נציגים אמריקנים בדימונה, שיורשו להיכנס לכל מקום. תחת לחץ כבד הסכים בן-גוריון, באי-רצון, לעקרון 'הביקורים התקופתיים' של נציגים אמריקנים בדימונה, והציע שיהיו אלה ביקורים שנתיים, החל משלהי 1963 או מראשית 1964. אלא שההצעה הזאת לא הניחה את דעתו של הנשיא האמריקני הנחוש. ב־16 ביוני הסלים קנדי את הלחץ ושיגר לבן-גוריון את מכתבו ההרף ביותר. אם לא ימצא פתרון לבעיית דימונה, הוהיר במכתב הזה, עלולה המחויבות של ארצות-הברית לבטחונה של ישראל להיפגע 'פגיעה רצינית'. מימוש האזהרה הזאת נמנע בדרך בלתי-צפויה ביותר. באותו יום עצמו

3. מכתב בן-גוריון לקנדי, 24 ביוני 1962, ספריית קנדי (=JFKL), תיקי ביטחון לאומי (NSF=), תיבה 118.

הודיע בן-גוריון על התפטרותו מראשות הממשלה, ותמצת את נימוקי התפטרותו בביטוי 'צרכים אישיים'.

סיפור המאמץ העיקש שהשקיע קנדי בריסונו של הפרויקט הגרעיני הישראלי סופר עד לאחרונה רק מפי השמועה. רוב החומר הארכיוני על המשבר לא נמצא עד לאחרונה בהשגיידי. אבל לא עוד. בשנתיים האחרונות הסירו הארכיונים האמריקניים והישראליים כאחד את האיפול שהיה קיים על חלק ניכר מהמסמכים הראשוניים הכרוכים בדיאלוג שהתקיים בין קנדי לבן-גוריון בסוגיית הגרעין (אם כי חלק מהמסמכים עודם חסויים).⁴ בנובמבר 1995 קיבל כותב השורות האלה את התשובה הסופית לבקשה שהגיש ב־1992. על-פי חוק חופש המידע, בהסתמך על המקורות הראשוניים החדשים הללו ניתן עתה לגולל ולנתח את פרטי סיפור מאמציו של קנדי לעצור את התוכנית הגרעינית של ישראל והמאמצים הנגדיים שהפעיל בן-גוריון כדי להציג את מצבה הבטחוני המעורער של ישראל.

הרקע: קנדי ואי-ההפצה

בפברואר 1960 נעשתה צרפת לחברה הרביעית במועדון הגרעיני וארצות-הברית ניצבה בפני השאלה מי תהיה הבאה בתור. כעבור תשעה חודשים חשף הממשל של אייזנהאואר כי ישראל בונה כור גרעיני גדול בדימונה, אבל העימות שלו עם ישראל בנושא הגרעיני היה קצר-ימים. המשימה של מימוש ההתנגדות האמריקנית להפצת הנשק הגרעיני לנוכח המורכבות של המקרה הישראלי הועברה לממשל הבא, של קנדי.

היה זה אתגר קשה ביותר. ארצות-הברית אומנם התנגדה מאז 'תוכנית ברון' (Baruch Plan) (1946) לכל התפשטות של נשק אטומי לאומות אחרות, אבל לא גיבשה מדיניות לאומית לכידה ומוגדרת כיאות של אי-הפצה גלובלית. ב־1954 דאג הממשל של אייזנהאואר להכניס תיקון בחוק האנרגיה האטומית, מ־1946, שפתח את האפשרות להעביר חומר גרעיני ו'נתונים מוגבלים' אחרים לאומות שעלה בידן 'להתקדם באופן משמעותי לפיתוח נשק אטומי'. התיקון הזה תפס, בראש ובראשונה, ביחס למקרה הבריטי, ובהמשך לכך, על בסיס מוגבל יותר, ביחס למקרה הצרפתי. שלוש המדינות שפתחו נשק גרעיני לאחר ארצות-הברית נמנו עם המדינות המנצחות במלחמת העולם השנייה, ושלושתן שאפו למעמד של מעצמה גדולה.

יתר על כן, כשם שלא היתה לארצות-הברית באותן שנים מדיניות לכידה של אי-הפצה, כך גם לא ראתה הקהילה הבינלאומית את ההפצה הגרעינית כהפרה של

4. A. Cohen, 'Most Favored Nation', *The Bulletin of the Atomic Scientists*, 51, no. 1 (January-February 1995), pp. 44-53, וכן: ו' שלום, 'מדיניות "פרופיל נמוך" ל"אסטרטגיית הכתישה" - ממשל קנדי והתייחסותו לפעילותה הגרעינית של ישראל 1962-1963', עיונים בתקומת ישראל, 5 (1995), עמ' 126-164.

נורמה בינלאומית. גם בריטניה וגם צרפת ראו את תביעתן לבעלות על נשק גרעיני כעניין של יוקרה וגאווה לאומית, כאישור למעמדן המעצמתי.

קנדי היה הנשיא האמריקני הראשון שראה בשאלת ההפצה הגרעינית אתגר לאומי ממדרגה ראשונה. בפגישה שקיים ערב השבעתו עם אייזנהואר, ב־19 בינואר 1961, חקר ודרש הנשיא הנכנס בסוגיה זו, ומזכיר המדינה היוצא הרטר נקב בשני מקרים, הודו וישראל. בהתייחסו לישראל, אמר הרטר לקנדי כי הישראלים הקימו כור גרעיני שיוכל לייצר ב־1963 כמויות משמעותיות של פלוטוניום ויעץ לו לתבוע פיקוח ובקרה על הכור הזה בטרם יופיע נשק גרעיני בזירת המזרח־התיכון.⁵

קנדי אימץ את הצעתו של הרטר. ב־30 בינואר 1961, עשרה ימים בלבד לאחר השבעתו, הגיש לו מזכיר המדינה דין ראסק תזכיר 'סודי', בן שני עמודים, שכותרתו 'פעילויות האנרגיה האטומית של ישראל'. בתזכיר זה פורטו הסיבות שצריכות להדאיג את ארצות־הברית ביחס למקרה הישראלי.⁶ התזכיר קידם בברכה את 'ההבטחות הקטגוריות' של בן-גוריון ש'אין לישראל תוכניות לפיתוח נשק גרעיני', אבל תבע כי יש לדרוש שהבטחות אלו יאומתו באמצעות ביקור־פיקוח מוקדם של מדענים אמריקנים באתר דימונה. באביב 1961, כאשר הממשל למד כי ישראל מעוניינת במיראז' IV, מטוס הפצה צרפתי בעל יכולת לשאת נשק גרעיני, הלכו חששותיו וגברו.⁷ התנגשות אמריקנית־ישראלית נוספת בעניין דימונה ריחפה באוויר.

בישראל הוסיפו הרוחות לרגוש מסביב לפרשת לבון. קשייו הפוליטיים המתעצמים של בן-גוריון מבית והלידו, ככל הנראה, במוחו את החשש שעומות מחודש עם הממשל החדש של קנדי בנושא דימונה יערער את מנהיגותו ויפגע בפרויקט הסודי שלו.⁸ בנחישותו למנוע את ההתנגשות עם קנדי בנושא הגרעיני, החליט בן-גוריון בשלהי מרס ליטול את היוזמה לידיו להסדיר פגישה מוקדמת ככל האפשר עם הנשיא שזוה עתה נכנס לתפקידו.⁹ כדי להחליק את הדרך לפגישה זו, ובניגוד לעצתה של שרת החוץ גולדה מאיר, החליט בן-גוריון להתיר למדענים אמריקנים לבקר באתר דימונה (שהיה נתון עדיין בעיצומה של בנייה).¹⁰

הביקור נערך בשלהי אפריל או בראשית מאי ודיווחם של המדענים היה חיובי. הם

5. R. Reeves, *President Kennedy: Profile of Power*, New York 1994, pp. 32-33

6. תזכירו של ראסק הגדיר אינטרס כפול של ארצות־הברית בתוכנית הגרעינית של ישראל:

א. בהתאם לחקיקה של הקונגרס ולמדיניות איתנה של הרשות המבצעת, ארצות־הברית מתנגדת להפצה של יכולת נשק גרעיני; ב. אם ישראל תרכוש לעצמה נשק גרעיני, יהיו לכך הדים רציניים במזרח־התיכון, ובכלל זה, ולא במקום האחרון, הצבה אפשרית של נשק גרעיני סובייטי על אדמתן של המדינות הערביות הממורדות הסמוכות לישראל. Memorandum to the President: 'Israel's Atomic Energy Activities', Rusk to

Kennedy, 30 January 1961, JFKL, NSF, box 118

7. מ' בר־זוהר, בן-גוריון, ג, תל-אביב 1987, עמ' 1393.

8. שם.

9. יומן בן-גוריון, 29 במרס 1961, עמ' 60-62, אב"ג.

10. מ' בר־זוהר, בן-גוריון, ג, עמ' 1393.

לא מצאו באתר שום ראיות לפעילות הקשורה בפיתוח נשק גרעיני. הדו"ח הזה תרם באופן מכריע להצלחת הפגישה בין בן-גוריון וקנדי, שנערכה במלון ולדורף אסטוריה שבניו-יורק ב־30 במאי.¹¹ במהלכה נצמד בן-גוריון לנתיב הזהיר שבוחר ללכת בו חצי-שנה קודם-לכן, עם הגילוי של דימונה. הוא רצה 'להרוויח זמן' להשלמת הבנייה של דימונה, תוך כדי הימנעות גם מעימות וגם משקר בוטה, ובלי להסתבך במחויבות בלתי-אפשרית ביחס לעתיד. הוא חזר והדגיש כי דימונה נועדה למטרות שלום (אבל עשה סייג לקביעה זו באמצעות הביטוי 'בשלב זה'), וקנדי, מצדו, לא הפעיל לחצים נוספים (אבל ביקש, וקיבל, את רשותו של בן-גוריון לדווח על תוצאות הביקור לגורמים אחרים). הפגישה נרשמה כהצלחה מנקודת ראותם של שני הקברניטים; שניהם הצליחו להימנע מעימות בעניין הרגיש שהוליד את הפגישה עצמה.¹²

במקום אחר ניתחתי בפירוט את ההבנות הגרעיניות הארעיות שצמחו מאותה פגישה בניו-יורק.¹³ לצורך חיבורי זה, די לומר כי הפגישה סילקה את החשש המידי מפני עימות אמריקני-ישראלי בנושא הגרעיני. כתוצאה ממנה נוצרה הבנה שבשתיקה, שאפשרה לארצות-הברית להתעלם מהעניין במשך קרוב לשנתיים, שבמהלכן עלו על סדר-היום נושאים אחרים.¹⁴ ביוני 1962 הוחלפו בין שני הקברניטים מכתבים בהקשר למחלוקת על המים, אך עניין דימונה לא נזכר בהם ולו ברמז.¹⁵ במחצית אוגוסט שיגר קנדי את יועצו מאיר פלדמן בשליחות חשאית לישראל, כדי לגבש מעין עסקת חליפין לאספקת טילי קרקע-אוויר מסוג 'הוק' תמורת ויתורים ישראליים בשאלת הפליטים הערבים. ושוב, ברישומי השיחות בין פלדמן ובין בן-גוריון וגולדה מאיר¹⁶ אין כל זכר לנושא הגרעיני, גם לא בהערת-

11. על המאמצים הרוחקים להסדיר את הפגישה, ראה יומן בן-גוריון, 29 במרס 1961, וכן 21, 22 ו-24 באפריל 1961, אב"ג; ראה גם מאיר פלדמן, ריאיון עם המחבר, 10 ביוני 1992, וושינגטון; ראה: ס"מ הרש, ברירת שמשון, תל-אביב 1991, עמ' 80; מ' בריזוהר, בן-גוריון, ג, עמ' 1393.

12. בריזוהר מספר כי בן-גוריון חש רווחה רבה. הכור ניצל, לפחות לעת עתה', שם.

13. A. Cohen, 'Most Favored Nation' (op. cit. note 4), pp. 44-53.

14. הדבר היה ברור, למשל, בעליל בשיחות רמות-הדרג שקיים שמעון פרס בעת ביקורו בווינגטון במאי 1962. פגישותיו עם וולט רוסטוב, פול ניצה, ויליאם באנדי, מקיז'וג' באנדי ומאיר פלדמן התמקדו במצב המדיני והצבאי במזרח-התיכון ובבקשתה של ישראל לקבל מערכות נשק הגנתיות (במיוחד טילי הוק). הנושא הגרעיני הוזכר כברך אגב רק בשתי הודמנויות חסופות. פעם אחת, כאשר פרס השיב בעקיפין לשאלה של ויליאם באנדי, בקשר לדעתה של ישראל על הכנסת נשק גרעיני לאזור, כי 'בארבע השנים הבאות, ברור שאין טעם לדבר על נשק גרעיני במזרח-התיכון. ובכלל, ישראל אינה רוצה לראות באזור ככללותו שום נשק גרעיני שהוא'. דיווחו של אל"מ יהודה פריהר, הנספח הצבאי של ישראל בווינגטון, על 'ביקור סגן שר הביטחון בווינגטון', 24 במאי 1963, נספח V, ארכיון מדינת ישראל [להלן: א"מ], תיקי משרד החוץ, 4317/1.

15. מכתב מראש-הממשלה ד' בן-גוריון לנשיא ג'ון פ' קנדי, 24 ביוני 1962, JFKL, NSF, box 118, also box 119a.

16. השיחה בין בן-גוריון ופלדמן תועדה במברק יוצא של משרד החוץ אל השגרירות בווינגטון, ב־20 באוגוסט 1962 (א"מ, תיקי משרד החוץ, 3377/7); וכן ראינות של המחבר עם מאיר פלדמן, יוני 1992 ואוקטובר 1994.

אגב. אין אפוא כל בסיס שהוא לשמועות הנפוצות מאוד על כך שישראל קיבלה את טילי ההוק בתמורה לנכונותה להתיר ביקורים סדירים של נציגים אמריקנים בדימונה.¹⁷

אי-אז, בסתיו 1962, נערך ביקור שני של מדענים אמריקנים בדימונה. ביקור זה נערך כמעין מחווה ישראלית 'ספונטנית', שנעשתה אגב ביקור ביקורת שגרתי שערכו שני מדעני גרעין אמריקנים בכור בנחל שורק. המלווה הישראלי היה הפעם פרופסור יובל נאמן, ששימש אז כמנהל המרכז למחקר גרעיני שורק.¹⁸ ושוב, המדענים לא מצאו שום ראיה לפעילות הקשורה בפיתוח נשק. התוצאות החיוביות אפשרו לארצות-הברית להבטיח לממשלות ערביות, זו הפעם השנייה, 'כי בדיקות שנערכו בתקופה האחרונה שבו ואישרו את הודעותיה של ישראל כי הכור מיועד אך ורק לצורכי שלום', וכי לא נמצאו שום ראיות להכנה לייצור נשק גרעיני.¹⁹

על כל פנים, החשדות האמריקניים ביחס לתוכנית הגרעינית הישראלית לא נמוגו. ב-1962 הוסיפה ישראל להיחשב כמדינה מרכזית בחשיבה האמריקנית הגלובלית ביחס להפצה גרעינית. במחקר ארוך, מוקדש לשאלת התפוצה הגרעינית, שהעביר מזכיר ההגנה רוברט מקנמרה לבית-הלבן, הוגדרה ישראל כמדינה שסביר ביותר כי תשיג נשק גרעיני לאחר סין ולפני שוודיה והודו.²⁰ אותו מחקר הציג חיזוי מועד רק ביחס לשלושה מקרים - צרפת, סין וישראל - בהנחה שלעת כתיבת הדברים כבר נפלה אצלה החלטה להתחמש בנשק גרעיני. המחברים חזו כי ישראל תגיע ליכולת ביצוע של ניסוי אטומי ראשון בשנת 1966/67 (ואילו סין תגיע לכך ב-1964/65), וכי תהיה בידה יכולת נשיאה ראשונית, אווירית ובליסטית, ב-1968 (לפני סין, שהיתה אמורה להגיע לכך ב-1970 וב-1972, בהתאמה). אשר למוטיבציה, ישראל דורגה (יחד עם צרפת וסין) בצמרת רשימה של 16 מדינות. כלשון המסמך: 'הלחצים לבעלות [על נשק גרעיני] - יוקרה, ערך כפייתי ומרתיע ותועלת צבאית - גברו על העכבות לא רק בשתי מעצמות-העל, אלא גם במקרים של בריטניה, צרפת, סין (כמעט בוודאות) וישראל (ככל הנראה).'²¹

עניין דימונה לא הועלה במגעים ברמה נשיאותית באותה שנה (1962), אלא, ככל הנראה, רק בהודמנות אחת - במהלך שיחה בת שבועים דקות בין קנדי ובין שרת החוץ של ישראל גולדה מאיר, ב-27 בדצמבר. הפגישה הזאת עמדה בסימן של חילופי

17. טענה זו מופיעה במקורות רבים, אמריקניים וישראליים. ראה, למשל: M. Bundy,

Danger and Survival, New York 1988, p. 510

18. ריאיון של המחבר עם הפרופסור יובל נאמן, 9 בפברואר 1994.

19. Department of State, Airgram (CA-4726), 'Israel's Dimona Activity', 24 October

1962; ריאיון של המחבר עם פרופסור יובל נאמן, 9 בפברואר 1994.

20. Memorandum for the President, 'Subject: The Diffusion of Nuclear Weapons

With and Without a Test Ban Agreement', Office of the Secretary of Defence, 1

July 1962, Non Proliferation Collection at the National Security Archives,

Washington D.C.

21. Ibid., p. 2

דברים ייחודיים בקשר למצב במזרח־התיכון, וקנדי חזר והבטיח לבת־שיחו כי ארצות־הברית מחויבת לבטחונה של ישראל. בסוף השיחה ציין קנדי כי 'בטחון ישראל בטווח הארוך תלוי בחלקו לא רק במה שישראל תעשה כלפי הערבים, אלא גם בנו', נקודה זו אפשרה לו להעלות את הנושא הגרעיני, לחזור ולהדגיש את התנגדותה של ארצות־הברית להפצה גרעינית ולהזכיר כי 'האינטרס שלנו אינו להציץ לתוך ענייניה של ישראל, אבל עלינו לתת את הדעת על המצב הכולל במזרח־התיכון'.²² גולדה מאיר הגיבה על כך באומרה, 'לא יהיה שום קושי בינינו ביחס לכור הגרעיני הישראלי'.²³

ראשית 1963: דימונה עולה שוב לסדר־היום

בראשית 1963 שב ועלה עניין דימונה בנושא רב השיבות ודחוף ביותר מבחינת הממשל של קנדי. הסיבה לכך נעוצה בדאגות גלובליות ואזוריות כאחת. משבר הטילים בקובה, באוקטובר 1962, היה לקנדי חוויה קשה ומפכחת, שחיוקה את אמונתו הבסיסית בצורך לטפל באופן נמרץ בהפצת החימוש הגרעיני ברמה הגלובלית. בשנתו האחרונה כנשיא גברה מרכזיותה של שאלה זו בסדר־היום של קנדי. בחודש מרס השמיע קנדי את נאומו המפורסם על סיוט ההפצה, שבו אמר:

אני אישית רדוף תחושת חרדה שב־1970 ... יהיו בעולם עשר מעצמות גרעיניות במקום ארבע, וב־1975, חמש־עשרה או עשרים ... אני רואה לנגד עיני את האפשרות שבשנות השבעים יצטרך נשיא ארצות־הברית להתייצב מול עולם שיש בו חמש־עשרה או עשרים מדינות העלולות להחזיק בכלי הנשק האלה. אני רואה זאת כסכנה וכאימה הגדולים ביותר שבגדר האפשר.²⁴

בפברואר 1963 נכתב לנשיא נוסח מעודכן של מחקר משרד ההגנה בעניין תפוצת הנשק הגרעיני (מיולי 1962).²⁵ הפעם נמנו במסמך רק שמונה מדינות כמסוגלות לרכוש נשק גרעיני ויכולת שיגור ראשונית במהלך העשור הבא. ושוב, ישראל הוצגה כמדינה שסביר ביותר שתגיע ליכולת יצור נשק גרעיני לאחר סין. מחברי התזכיר חזו כי ישראל תוכל לבצע את הניסוי הגרעיני הראשון שלה ב־1965/66. הם התייחסו גם לאמצעים הדרושים לריסון ההפצה. 'במקרים מסוימים', סיכם התזכיר,

22. U.S. Department of State, 'Memorandum of Conversation with Israel's Foreign Minister', 27 December 1962, JFKL, NSF, box 118

23. Ibid.

24. *Public Papers of the President of the United States: John F. Kennedy, 1963*, Washington D.C. 1964, p. 280

25. Memorandum to the President, 'The Diffusion of Nuclear Weapons with and Without a Test Ban Agreement', 13 February 1963, National Security Archives Collection on Non Proliferation

אנחנו ואחרים נצטרך, ככל הנראה, להפעיל אמצעים ועיצומים חזקים יותר מאלה שנשקלו ברצינות עד כה.²⁶

ברמה האזורית התחוללו שלוש התפתחויות קשורות זו בזו, שתרמו גם הן להתעוררות המחודשת של ההתעניינות האמריקנית בדימונה, בראשית 1963: א. מירוץ הטילים המצריישראלי הלך וצבר תנופה במהירות; ב. הכור בדימונה עמד להיעשות קריטי; ג. בישראל פרץ ויכוח עז, אם כי ברובו מתחת לפני השטח, בקשר לדוקטרינת הביטחון הלאומי. הממשל של קנדי היה מודע לכך שאם לא תינקט פעולה מהירה לריסון המגמות האמורות, עלול העימות המזרח-תיכוני לגלוש במהרה לשלב מסוכן.

ביולי 1962, במצעד יום המהפכה, הציגה מצרים לראשונה אב-טיפוסים של טילים בליסטיים משלה, תוך השתבחות ביכולת לפגוע באמצעותם בכל נקודה 'מדרום לביירות'. אף-על-פי שממשלת ישראל ידעה מזה זמן על פרויקט טילים מצרי, המתבצע בניצוחם של מדענים גרמנים, ההצגה הפומבית של הטילים האמורים והרטוריקה שנלוותה לכך עוררו אותות אזהקה בממסד הבטחוני הישראלי, ואפילו הממו אותו במידת-מה. ישראל גילתה אז את פיגורה בתחום של פיתוח הטילים. במחצית השנייה של 1962, לדעת האמריקנים, התפתח במהירות מירוץ בליסטי בין מצרים לישראל. בחודשי הקיץ עקבה השגרירות האמריקנית בתל-אביב מקרוב את הוויכוח הנוקב בקשר לתפיסת הביטחון של ישראל בעתיד כפי שנרמזו בעיתונות. הקריאות הפומביות לגיבוש דוקטרינת ביטחון חדשה, שהשמיעו מנהיגי צעירי מפא"י, ובמיוחד שמעון פרס, נרשמו והובנו כראיה לוויכוח גרעיני הניטש בישראל.²⁷ כיוון שכך, ולאור הידיעה שהכור בדימונה עמד להפוך בתוך שנה לקריטי, אחזה בממשל דאגה שהמירוץ הבליסטי יעורר מירוץ אטומי.

על כל פנים, בראשית 1963 עדיין לא גובשה בשגרירות האמריקנית בתל-אביב דעה ברורה ביחס לכוונות הגרעיניות האמיתיות של ישראל. בדוח מפורט, בן חמישה עמודים, שכתב הפיסיקאי ד"ר רוברט ט' ובר, הנספח המדעי של השגרירות, נטען כי ישראל אינה עושה עתה מאמץ ממוקד לבניית נשק גרעיני, אבל עם זאת ציין, כי החשאיות הישראלית בנושא הגרעיני נובעת בעיקרה 'מהחלטה איתנה שלא לסגור את האופציה לתוכנית לנשק גרעיני, אם מהלך המאורעות במזרח-התיכון יחייב זאת בעתיד'.²⁸ מחבר הדוח העריך כי 'אם ממשלת ישראל תחליט לפתח נשק גרעיני, המשוכה העיקרית שתצטרך לדלג מעליה תהיה הכנת כמויות נאותות של חומר בקיע באיכות צבאית'.²⁹ בהתייחסו לבעיית תכנון הנשק (weaponization), קבע המחבר כי

Ibid., p. 5 .26

Department of State, Airgram (A-232), 'Israel's Security: The Concept of [sic] Definitive Victory' (signed by Barbour), 5 October 1962, JFKL, NSF, box 119 .27

Department of State, Airgram (A-517), 'Israeli Program for Nuclear Reactors', 13 February 1963, NSA Collection .28

Ibid. .29
בדוח נאמר כי חרף המגבלות הבטחוניות, הפרופסורים ברגמן ויפתח יצדכו הערות מסוימות על דימונה' בשיחתם עם הנספח המדעי האמריקני. הם הודיעו כי הכור בדימונה

אין לצפות שישראל תתקשה בתחום הזה. ישראל הפגינה כשירות בהכנה של תומריי-נפץ קונווציונליים ובטיפול בהם, כך שתוכל, ככל הנראה, להשלים ללא דיחוי נוסף בנייה של מנגנון גיפוף (רטונטור). יתכן שהמחקר הראשוני בתכנון הנפץ מצוי כבר עתה בעיצומו.³⁰

חרף הגימה העניינית של הדוח, ברור בעליל כי סימן השאלה המרכזי נוגע למצב בדימונה, ובמיוחד בשאלה האם יכולה ישראל ליצור שם חומר בקיע באיכות צבאית. אם אכן רוצה ארצות-הברית לבלום את אפשרות הופעתו של נשק גרעיני במזרח-התיכון, עליה להשיג התחייבות ישראלית בת-אימות בנוגע לדימונה. ההכרה בכך שהכור בדימונה עתיד להיעשות קריטי תוך חודשים, והרמזים על כך שישראל מתכוונת לרכוש טילים ויכולת גרעינית, הזינו את הדאגה האמריקנית.³¹

ב-6 במרס 1963 יצא מתחת ידו של שרמן קנט, ראש המשרד לאומדנים לאומיים ב-CIA, תזכיר בן שמונה עמודים, שכותרתו 'מסקנות מרכישה ישראלית של יכולת גרעינית'.³² בתזכיר לא הוסבר מדוע הנושא נראה עתה ל-CIA כדחוף, אבל הנחת הדחיפות הוצגה בו כחלק בלתי-נפרד מתוכנו. התוצאות של התפתחות חדשה כזאת יש בהן כדי לאיים על מאזן הכוחות הגלובלי והאזורי. אשר לישראל עצמה, במסמך נקבע 'כי מדיניות ישראל כלפי שכנותיה תיעשה קשותה יותר. ... היא תנסה ... לנצל את היתרונות הפסיכולוגיים של יכולתה הגרעינית על מנת להטיל פחד על הערבים ולמנוע אותם מעשיית צרות בגבולות'. ביחסיה עם ארצות-הברית, ישראל 'תשתמש בכל האמצעים העומדים לרשותה כדי לשכנע את ארצות-הברית להשלים עם היותה לבעלת יכולת גרעינית, ואפילו לתמוך בכך'.³³

נועד להיות אך ורק כור מחקר שהספקו 24 מגא וואט, שהבנייה התקדמה כראות וההשלמה צפויה בשלהי 1964 או ב-1965. ד"ר ברגמן סיכם את הודעתו באמירה, 'בהווה אין מה לראות בדימונה. כאשר הכל ייגמר, אני מבטיח לשלוח לך הזמנה אישית לבוא ולראות את המתקן'.

³⁰ 'Israeli Program for Nuclear Reactors', Ibid.

³¹ מאמר מערכת, 'An Independent Deterrent for Israel', *Jewish Observer and Middle East Review*, 28 December 1962

³² 'Consequences of Israeli Acquisition of Nuclear Capability', Central Intelligence Agency, Office of National Estimate, Memorandum for the Director, 6 March 1963, JFKL, NSF, box 118

לצורך התזכיר הזה, רכישה של יכולת גרעינית ישראלית יכולה להתפרש במובנים הבאים: (א) פיצוץ ישראלי של התקן גרעיני, בין שישראל מחזיקה בפועל ובין שאינה מחזיקה בנשק גרעיני, או (ב) הודעה של ישראל כי עלה בידה להצטייד בנשק גרעיני אפילו אם לא פוצצה עד כה שום התקן גרעיני. (הדעת נותנת כי ישראל מסוגלת לייצר נשק בהתאם לתכנון נרכש, מבלי לבחון אותו, תודות לחופש הגישה שלה לטכנולוגיה גרעינית בקהילה המדעית הבינלאומית ואולי בזכות קשריה המיוחדים עם צרפת).

³³ Ibid., pp. 2-3

בהתייחסו לתגובות הערביות האפשריות ביחס להתפתחות שכזאת, חזה מחבר הדוח 'מידה עמוקה של דכדוך ותסכול'. הוא המשיך וקבע כי הדבר יביא 'ככל הנראה, תקופה של התפרצות אמוציונלית עזה, של נאומים ומאמרים משולהבים, של הפרעות מקומיות, מהומות רחוב ומעשי אלימות כנגד הידידים והמסייעים, האמתיים או המשוערים, של ישראל, ושל מאמצים להביא לסוג מסוים של פעולה בינלאומית במגמה לשוב ולשנות את המצב'. יתר על כן, הדוח הגיע למסקנה כי 'ארצות-הברית תהיה בין המטרות העיקריות של הזעם הערבי'. הערבים יבקשו נחמה בחיק הסובייטיים אשר יזכו בידידים ובהשפעה בעולם הערבי.³⁴

הדאגה הגוברת של המודיעין ביחס לגרעין ישראלי, ותזכיר ה-CIA, שחזה כי התפתחות שכזאת תחולל 'זקק מהותי למעמד ארצות-הברית והמערב בעולם הערבי', היוו את הבסיס למאמץ מחודש לעצירתה של התוכנית הגרעינית הישראלית. הדאגה העפילה לדרג הגבוה ביותר בווישינגטון.³⁵ ב-26 במרס הוציא היועץ לביטחון לאומי, מקג'ורג' באנדי תזכיר ביטחון לאומי לפעולה 231 (National Security Action Memorandum) בנושא 'יכולות גרעיניות מזרח-תיכוניות'. הנוסח המלא של התזכיר טרם נחשף לפרסום, אבל הפעולות שנעשו מיד לאחר-מכן אינן מותירות ספק רב כי משמעותו היתה מחויבות נשיאותית לפעולה מהירה לבלימתה של ההתגרענות הישראלית.³⁶ הכור בדימונה שב ועלה לשורה הראשונה בסדר-היום הדיפלומטי האמריקני-ישראלי.

הפעולה היתה מידית. ב-2 באפריל, בתום שיחה נרחבת על המצב במזרח-התיכון, ביקש השגריר וולורט בארבור מראש-הממשלה בן-גוריון בשמו של הנשיא קנדי שנציגים אמריקנים יוכלו לבקר אחת לחצי-שנה (semi-annual) בכור בדימונה, החל מחודש מאי, ותובטח להם גישה מלאה לכל מתקניו.³⁷ כעבור יומיים זומן השגריר הישראלי אברהם הרמן למחלקת המדינה, לקבלת הודעה דומה. בני-שיחו של הרמן הזכירו לו את ההערות שהשמיע קנדי באוזני גולדה מאיר בדצמבר, וכן נאמר לו כי

34. Ibid., pp. 3-6

35. בפתק שהוצמד לחומר הקריאה שנועד לנשיא לסוף-השבוע של 23 במרס כתב סגן היועץ לביטחון לאומי קרל קייזן כי המסמכים הללו מצטרפים לימה שידוע לנו כרגע על היכולת הגרעינית והסילית בקצ"ם ובישראל. ברור שלא די בכך ואנו פועלים במלוא המרץ להסדיר בדיקה נוספת של הפעילויות הישראליות'. 23 Memo, Carl Kaysen to the President, March 1963, JFKL, NSF, box 318

36. התזכיר עצמו עורנו מסווג, אבל מאוחר בשלל מסמכים אחרים של ממשלת ארצות-ברית, JFKL, NSF, box 340

37. התייחסות לבקשה זו מופיעה בתזכיר של ויליאם ברובק למקג'ורג' באנדי, מ-12 ביוני 1963 (119, JFKL, NSF, box 119). נושא דימונה טופל בדרגת רגישות גבוהה עד כדי כך שהשגריר בארבור לא תזכיר אותו בכלל בדיווח הרגיל למחלקת המדינה על פגישתו עם בן-גוריון (שסווג כ'סודי' ונשלח לכל הנציגויות האמריקניות במזרח-התיכון). חלק ניכר מהדיון, כנאמר ברוח הרשמי של בארבור, נסב על בעיית הפליטים. Telegram (774), Barbour to Rusk, 3 April 1963 (2 sections), JFKL, NSF, box 119a

עניינה של ארצות-הברית בדימונה הוא עמוק ומתמיד ומקורו בדרג הגבוה ביותר.³⁸ במקביל לכך טויט במחלקת המדינה תזכיר ראשוני על 'הגבלת נשק באזור הערבי-ישראלי'. תזכיר-לוואי בעניין זה נכתב ב-10 באפריל. אם נסכם את הדברים, הרי כאביב של 1963 עיין הבית-הלבן בתוכנית כוללת להגבלת נשק לא-קונבנציונלי כניסיון למניעת הכנסה של טילים בליסטיים ונשק גרעיני למזרח-התיכון.

כניסיון לאותת על עניינו האישי בנושא, עקף קנדי את הפרוטוקול והזמין את סגן שר הביטחון שמעון פרס, שעשה בווישינגטון בענייני משרדו (רכש טילי ההוק), לפגישה מאולתרת בת עשרים דקות, ב-2 באפריל 1963. לאחר הקדמה קצרה הבהיר קנדי במפורש את דאגתו המיוחדת ביתס למעמדה של התוכנית הגרעינית הישראלית:

קנדי: אתה יודע שאנחנו מלווים בענין רב במיוחד כל גלוי של התפתחות יכולת גרעינית באיזור. זה היה יוצר מצב מסוכן ביותר. לכן הקפדנו על קיום מגע (relationship) עם המאמץ שלכם בשטח הגרעיני. מה תוכל לספר לי בנושא זה?

פרס: אני יכול להגיד ברורות שאנו לא נכניס נשק אטומי לאיזור. בוודאי שלא נהיה ראשונים לכך. אין לנו כל ענין בזה, כי אם להיפך. עניננו הוא בהפחתת מתח הזיון, אפילו בפירוק נשק מוחלט.³⁹

איננו יודעים כיצד בדיוק הגיב בן-גוריון לבקשתו של בארבור בעניין הביקורים בדימונה, אבל דומה (לאור התכתבויות ושיחות בעל-פה לאחר-מכן) כי הוא לא סיפק תשובה בעניין בו במקום, וציין כי נדרש לו זמן לכרוך את העניין יחד עם עמיתיו. בן-גוריון היה אמור להשיב על הבקשות האמריקניות מ-2 באפריל, אבל התפתחויות אזוריות דרמטיות במחצית אותו החודש ובסופו (ראה להלן) אפשרו לו לשנות את סדר-היום. בעקבות ההתפתחויות הללו פתח בן-גוריון בגל חדש של התכתבות עם קנדי (ועם כתמישים ראשי מדינה אחרים) על נושאים הקשורים לבטחון ישראל, והדבר אפשר לו להתעלם מבקשותיו של קנדי ביחס לדימונה. כלום היתה התכתבות זו, לפחות בחלקה, בגדר מאמץ בן-גוריוני להסיט את קנדי מעניין דימונה, בלי להירש לנושא במישרין? ואם כן, עד כמה היה זה מאמץ מחושב או מודע?

38. מברק, הרמן למשרד החוץ, 4 באפריל 1963, א"מ, תיקי משרד החוץ, 3377/11.

39. 'פרוטוקול של שיחה עם הנשיא קנדי ב-2 באפריל 1963', א"מ, תיקי משרד החוץ, 4326/16; Sh. Peres, *Battling for Peace: Memoirs*, London 1995, p. 258; וכן: שמעון פרס, ריאיון עם המחבר, 31 במרס 1991, תל-אביב; וגם: מ' גולן, פרס, תל-אביב 1982, עמ' 125.

דימונה כטקסט מובלע: הצד של בן-גוריון

באביב 1963, בדיוק כמו שנתיים לפני-כן, לא היה בן-גוריון מוכן להתנגשות עם נשיא אמריקני נחוש בעניין דימונה. בזכרונו עדיין נשמרה חווייה קשה של התעמתות עם לחץ נשיאותי אמריקני ב־1956. בה במידה נבצר ממנו להיענות לבקשתו של קנדי, ובוודאי לא רצה שנציגים אמריקנים יבקרו בדימונה במאי. זכרונות אלה עיצבו, ככל הנראה, את האסטרטגיה שפיתח לטיפול בלחץ של קנדי: הימנעות מעימות גלוי תוך הטיה, פיזור או הרחקה של הדרישות הספציפיות. אסטרטגיה זו היתה, על-פי פירושי, טקסט מובלע חשוב (אם גם לא היחיד) של ההתכתבות הטרחנית עם קנדי, שבן-גוריון פתח בה באביב 1963. למרבה האירוניה, יתכן שהאסטרטגיה של בן-גוריון (במידה שהיתה זו אסטרטגיה מחושבת) פעלה כבומרנג דווקא כנגד יעדיה. יתכן שפעולותיו של בן-גוריון שימשו את הממשל של קנדי דווקא להגברת הלחצים על ישראל.

הגורם הישיר שהניע את בן-גוריון לפתוח בהתכתבות חדשה היה אירוע ערבי. ב־17 באפריל 1963 חתמו מצרים, סוריה ועירק בקהיר על הכרזת פדרציה ערבית, שקראה, בין השאר, לכינון איחוד צבאי שיביא בסופו לשחרור פלשתיין. רטוריקה שכזאת לא היתה חריגה בוועידים ערביים לעת ההיא, אבל בן-גוריון התייחס לגילוי האחרון בתחושה בלתי-רגילה של בהלה וחרדה.⁴⁰ ראש-הממשלה בן השבעים ושש ראה את האירוע הבין-ערבי הזה כהתגשמות של סיוטיו הגרועים ביותר: היווצרות של קואליציה מלחמתית ערבית גדולה כנגד ישראל. מקבלי החלטות ישראלים אחרים, ובכלל זה שרת החוץ גולדה מאיר והפקידים הבכירים של משרדה, לא היו שותפים להערכת המצב הקודרת של בן-גוריון. על כל פנים, בן-גוריון החליט לפתוח במה שבר-זוהר קרא 'מערכה דיפלומטית חסרת-תקדים', ולהעמיד כחמישים ראשי מדינות על חומרתו של המצב החדש במזרח-התיכון.⁴¹ חליפת המכתבים שלו עם קנדי החלה כחלק מהמערכה חסרת-התקדים של הזעקת כל ראשי המדינות החשובים והחשובים פחות בעולם לנוכח הסכנה החמורה החדשה לבטחונה של ישראל.

ב־25 באפריל פנה בן-גוריון לנשיא קנדי במכתב בן שבעה עמודים, כדי להביא לידיעתו כי מאורעות שהתרחשו לאחרונה הגדילו את ה'סכנה של התלקחות חמורה במזרח-התיכון', ולהזהיר שהקריאה הערבית ל'שחרור פלסטין' פירושה קריאה

40. החרדה שההכרזה התלת-צדדית בקהיר עוררה בבן-גוריון עלתה אפילו על החרדה שהפגין במצבים שכפו עליו עימות עם סכנות ממשיות יותר וחמורות יותר. מ' בר-זוהר, בן-גוריון, ג, עמ' 1550.

41. לתיאור מפורט של מכתבי בן-גוריון, ראה: מ' בר-זוהר, בן-גוריון, ג, עמ' 1550-1552. לדברי בר-זוהר העידה גולדה מאיר כי ידעה על פניותיו האמורות של בן-גוריון ולא אמרה על כך דבר, מתוך כבוד לבן-גוריון, אבל הוכחה בתדהמה. בר-זוהר טוען כי בן-גוריון 'איבד את חוש הפרופרציה שלו' ופעל מתוך חרדה קיצונית. לא נותר אלא לתהות עד כמה ראוי לבחון את המאורע הזה מבחינה פסיכולוגית, לאו דווקא פוליטית.

ל'הכחדת ישראל'.⁴² בהמשך הדברים פיתח בן-גוריון את ההשוואה בין הקריאה 'שחרור פלסטין' והשוואה, וקבע:

בלי השמדת כל העם בישראל 'שחרור פלסטין' לא יתכן, כי העם בישראל אינם [כך במקור] במצב האומלל שבו נמצאו ששת המיליונים היהודים חסרי המגן שהושמדו על-ידי גרמניה הנאצית ... זכורה לי ההכרזה שהכריז היטלר לפני כארבעים שנה בפני כל העולם שאחת ממטרותיו היא השמדת העם היהודי כולו - והעולם התרבותי, באירופה ובאמריקה, התיחסו להכרזה בביטול ובשיון נפש, והשוואה שלא היתה דוגמתה בהיסטוריה האנושית - באה: ששת מיליונים יהודים בכל ארצות הכיבוש הנאצי (פרט לבולגריה): אנשים ונשים, זקנים וטף, עוללות ויונקים - נשרפו, נחנקו ונקברו חיים.⁴³

בתגובה להכרזת הפדרציה בקהיר הציע בן-גוריון שארצות-הברית וברית-המועצות יפרסמו הצהרה משותפת בדבר ערבותן לשלמות הטריטוריאלית והביטחון של כל מדינות המזרח-התיכון. כן הציע לקצץ בסיוע למדינות המאיימות על שלום שכנותיהן או מסרבות להכיר בקיומן. בן-גוריון הכיר באי-הסבירות לפרסום הצהרה כזאת של שתי מעצמות-העל במשותף, אבל הזהיר כי בהיעדרה 'המצב במוזה"ת נעשה חמור מאוד מאין כמוהו'. הוא אף הביע את רצונו לטוס לווינגטון 'ללא כל פומביות' ולדון עם הנשיא במצב.⁴⁴

המערכה החדשה של בן-גוריון עוררה תרעומת בקרב רבים מבכירי משרד החוץ.⁴⁵ המהות והטון נראו להם מוגזמים, מבוהלים הרבה למעלה מן הדרוש, אפילו 'היסטריים' (כדבריו של גדעון רפאל). כבר שנים רבות לפני-כן החל בן-גוריון להשתעשע ברעיון ששתי מעצמות-העל יערבו במשותף לבטחונה של ישראל, אבל נמנע מלהעלות בקשה שכזאת באורח פורמלי, מחשש שייתקל בסירוב. עכשיו, כשהעלה בקשה מפורשת, אפילו דרמטית, שכזאת, הוא הפר את המגבלות הבסיסיות שהוא עצמו כפה על ניהול הדיפלומטיה הישראלית מראשיתה. השגריר הרמן וסגנו, הציר מרדכי גזית, היו ביקורתיים ומתוסכלים מאוד בשל פעולותיו של בן-גוריון. גם הם לא ראו את הכרזת הפדרציה הערבית ב-17 באפריל כאיום מידי על ישראל. מנקודת ראותם, המערכה של בן-גוריון וההצעות הספציפיות שלו היו הרסניות ביחס

42. נוסח המכתב הזה מופיע במברק (*172) לשגריר הישראלי הרמן, 25 באפריל 1963 (נוסח עברי מ-24 באפריל, א"מ, תיקי משרד החוץ, 3377/9. נוסף לכך, כוונת המכתב מופיעה במברק דיפלומטי, מס' 751, ממחלקת המדינה לשגרירות האמריקנית בתל-אביב, שבו נכללים היסודות העיקריים של מכתב ראש הממשלה לנשיא, JFKL, NSF, box 119a

43. שם, מברק (*172) של משרד החוץ, עמ' 3-4.

44. שם, עמ' 7.

45. ראינות עם שמשון ארד (לעת ההיא מנהל מחלקת ארצות-הברית במשרד החוץ) ועם גדעון רפאל (לעת ההיא סמנכ"ל משרד החוץ), קיץ 1994.

ליעדים ארוכי הטווח שהוא עצמו קבע והטיל עליהם לחתור למימושם.⁴⁶ כפי שהרמן וגוית חזו מראש, הבית-הלבן לא שוכנע מן ההערכה המבוהלת של בן-גוריון ולא הסכים להצעות הספציפיות שלו שנכללו במכתב.⁴⁷ קנדי ביקש ממחלקת המדינה לבחון פעם נוספת את המאון הצבאי הנוכחי הערבי-ישראלי ובהערכה שקיבל בעקבות הבקשה הזאת נאמר כי 'ישראל תקיים, ככל הנראה, את עליונותה הצבאית הכוללת לעומת המדינות הערביות בשנים הקרובות'.⁴⁸ כעבור שבועיים הגיע לבית-הלבן מחקר מפורט יותר של מחלקת המדינה על ההשתמעויות של הכרזת הפדרציה הערבית, ב-17 באפריל, ביחס לישראל. מחברי המסמך הזה לא הצביעו על שום סיבה מיוחדת לראגה ישראלית. הם התנבאו שאיחוד ערבי אמתי לא יושג במשך שנים רבות, ואולי לא יושג לעולם; הפדרציה שהוצעה במסמך של ה-17 באפריל, כך קבעו, היתה רופפת והותירה אוטונומיה גרחת למדינות הערביות; פדרציה זו לא היתה יכולה לשנות את העליונות הצבאית הישראלית בטווח הקרוב. השורה התחתונה של המסמך אמרה כי משמעותה המבצעית של ההצהרה הערבית היא 'שולית', משמעותה המשפטית אפסית ולשונה 'מאיימת, אך מעורפלת'.⁴⁹ דרך אגב, המסקנות של מחלקת המדינה היו דומות לאלו שהעלה אגף המודיעין של צה"ל, שגם הן חלקו על ההערכות הפסימיות של בן-גוריון.⁵⁰

ב-4 במאי ענה קנדי על מכתבו של בן-גוריון במכתב ארוך משלו, ובו הבטיחו כי 'אנו עוקבים מקרוב אחר ההתפתחויות בעולם הערבי' וכי 'אנו מקדישים תשומת-לב רבה מאוד לבעיות הביטחון של ישראל'. עם זאת דחה את הודעותו הבוטה של בן-גוריון לנוכח הכרזת הפדרציה הערבית.⁵¹ ארצות-הברית, קבע, מתנגדת לכל מדיניות או יעד הנשענים על ביטויים שכאלה (כדוגמת 'שחרור פלסטין'), אך למיטב

46. השגריר הרמן ביטא את המידה הגדלה והולכת של ביקורתו ושל תסכולו לנוכח דרך הטיפול של בן-גוריון בדיאלוג עם קנדי בכמה מברקים למשרד החוץ בירושלים (שרובם הופנו למנכ"ל יחיל). מברק מס' 183, 25 באפריל 1963, א"מ, תיקי משרד החוץ, 3377/9; מברק מס' 145, 30 באפריל 1963, שם, 3377/6; מברק מס' 146, 7 במאי 1963, שם.

47. השגריר בארבור ציין במברק למחלקת המדינה כי 'בן-גוריון אינו נוטה להיתפס להיסטריה, ולכן השימוש שלו בביטוי 'חומרה חסרת מקבילות' ראוי להתייחסות רצינית. השגריר תהה אם אכן רצוי להגיע להצהרה משותפת, וציין כי היא תהיה 'שלא בעתה, במיוחד ברגע זה'. כן תהה על האפשרות להסדיר פגישה עם הנשיא 'בלי שום פומביות', JFKL, NSF, box 119

48. ב-2 במאי הגיש קומר לקנדי תזכיר על המאון הצבאי הערבי-ישראלי. המכתב שצורף לתזכיר הציג את מסקנות. Ibid., box 119a

49. The State Department, Memorandum for Mr. McGeorge Bundy, The White House, 'The Implications for Israel of the Arab Unity Proclamation of April 17', 9 May 1963, Ibid., box 119a

50. ריאיון עם תת-אלוף יואל בן-פורת, קיץ 1994.

51. הנוסח המלא של מכתב קנדי מופיע ב: 4, State Department Deptel 780 (Tel Aviv), May 1963, JFKL, NSF, box 119a. נוסח זה מצוי גם במברק יוצא (= 50) לשגרירות ישראל בווישינגטון, א"מ, תיקי משרד החוץ, 3379/9.

שיפוטו, הוסיף, 'המשמעות המעשית של ההצהרות הללו אינה שונה מזו של הרבה הצהרות שונות אחרות, שהוצגו בצורות אחרות וכללו ביטויים אחרים'. בדהותו את הצעתו של בן-גוריון בדבר הצהרה משותפת של מעצמות-העל, הודה קנדי שיש לו 'הסתייגויות אמיתיות' בקשר להערכה הבן-גוריונית של חומרת המצב.⁵² קנדי גם דחה את בקשתו של בן-גוריון לבוא לווישינגטון 'ללא פרסום', בטענה כי 'אילו פגישה כזאת היתה באמת נשארת פרטית, אני סבור שהיה בה כדי להועיל ביותר, אבל הניסיון מלמד כי בתקופה כזאת ... אין סיכוי סביר לכך שאתה ואני נוכל להיפגש מבלי שהדבר יתפרסם'.⁵³ בד בבד עם דחיית האזעקה של בן-גוריון בנוגע למצב בטוח הקצר, שב קנדי והדגיש את דאגותיו לטווח הארוך. הוא לא הזכיר אומנם במפורש את בקשתו הקודמת בעניין דימונה, אבל אין ספק שראה אותה לנגד עיניו כשכתב:

הסכנה שאנו צופים אינה התקפה ערבית ראשונית, אלא התפתחות מוצלחת של מערכות התקפיות מתקדמות שכדברייך אי-אפשר להתמודד אתן באמצעים הזמינים היום. בעבר כבר ביטאתי את אמונתי האישית העמוקה כי פיתוחו התחרותי של נשק כזה משני עברי המתרס יסכן קשות את היציבות באזור. אני סבור שעלינו לחשוב היטב ביחד איך למנוע מגמה כזאת.⁵⁴

תגובתו הראשונית של בן-גוריון למכתבו של קנדי, כפי שביטא אותה בדבריו לשגריר בארבור, שהביא את המכתב, היתה שהדברים אינם נראים כמיטיבים עם ישראל. לבארבור היה גם שדר בעל-פה מקנדי. הנשיא, אמר לבן-גוריון, העלה שוב את בקשתו בעניין דימונה: שישאל תסכים לביקורים חצי-שנתיים של מומחים אמריקנים בכור. בן-גוריון ענה כי הנשיא לא ביקש הסדר שכזה בפגישה ולדורף אסטוריה ב-1961, והוא עצמו לא הסכים מצולם להסדר שכזה. בקשתו של קנדי ב-1961 הצטמצמה לביקור חד-פעמי של נציג ממדינה נייטרלית. בארבור השיב שהוא

52. 'לאור חילוקי הדעות הרבים המפרידים בין ארצות-הברית ובין הממשלה הסובייטית כיום, יקשה עלי לעשות כל צעד מן הסוג הזה במשותף עם המזכיר הכללי כרושצ'וב. אבל מעבר לקושי הזה, אינני סבור כי הצהרה משותפת תועיל במיוחד במזרח-התיכון, לנוכח התפקיד שברית-המועצות מילאה בשנה האחרונה באספקת תחמושת ובפעילויות טורדניות אחרות בעולם הערבי. אינני סבור כי יש משהו שהם יסכימו לקבלו שיקדם את המטרות המשותפות לך ולי. בנסיבות שכאלה, הצהרה משותפת תיחשב רק כסימן לגידול ביוקרה ובהשפעה של הסובייטים וכתוספת כוח לאותם כוחות באזור שאינם מעוניינים ביציבות או בנטחונתה של ישראל.

בינתיים, יודשה לי להחזיר ולומר כי אני מבין את הומרת הדאגה שלך, אף-על-פי שאינני מבין לגמרי את טענתך כי אם הצעה מיוחדת זו אינה בת-ביצוע חזקה על המצב במזרח-התיכון שיחמיר בצורה חסרת מקבילות. מתוך הכרה מלאה בסיכונים המובלעים בתוך המצב בירדן ... אנו שותפים להערכתך כי ישראל מסוגלת להגן על עצמה, ויותר מכך, כנגד כל התקפה ערבית ראשונית'. שם.

53. שם.

54. שם.

[בארבור] ניסח, ככל הנראה, את הבקשה האמריקנית באופן בלתי־מוצלח, וכי ארצות־הברית מבקשת, בעצם, את הסכמתה של ישראל לביקורים שכאלה. הבעיה, הוסיף בארבור, נובעת מכך שאף לא אחת מהמדינות הנייטרליות הקטנות אינה מוטרדת בנושא הזה. בסופה של השיחה שב בארבור והדגיש את בקשתו של קנדי בעניין דימונה ובן־גוריון ענה כי יתייעץ על כך עם שרת החוץ מאיר.⁵⁵

תגובתו הפחות־נלהבת של קנדי על הבקשות שהפנו אליו לא הרתיעה את בן־גוריון מהמשך המערכה שלו. ב־7 במאי הוא פנה במישרין למאיר פלדמן בבית־הלבן, העמידו על אכזבתו מתגובתו של קנדי, הדגיש כי לא יהיה די בהצהרה נשיאותית חד־צדדית והתריע כי ככוונתו להמשיך בדיאלוג הבטחוני שלו עם קנדי.⁵⁶ ב־8 במאי גידונה טיוטת המכתב החדש של בן־גוריון בהתייעצות רמת־דרג במשרד החוץ. בכירי הדיפלומטים הישראליים הגיעו באותו מעמד לתמימות דעים כי בן־גוריון נכשל בהשגת מטרותיו בסיבוב הראשון של ההתכתבות.⁵⁷

אנשי משרד החוץ הציעו לבן־גוריון שורה ארוכה של שינויים מהותיים וסגנוניים, אבל הוא כלל בנוסח החדש של מכתבו רק מעטים מביניהם. כעבור ארבעה ימים, ב־12 במאי, שלח לקנדי מכתב ארוך נוסף (בן תשעה עמודים).⁵⁸ גם המכתב הזה התייחד בנימות הפסימיות שלו. בן־גוריון חזר והסביר את החרדות שאינן מרפות ממנו בקשר לבטחונה של ישראל ואת הסכנה הטמונה בחלומות הפן־ערביים של נאצר. הוא שב והתבסס בהדגשה על זכרון השואה, וציין, על סמך זכרונו האישי, איך 'מנהיגים ערבים שיבחו את היטלר כמשהרר המין האנושי והתפללו לנצחונו'.⁵⁹ הוא הרחיב את האנלוגיה הזאת והציבה במרכז המכתב:

מהיכרותי אתם, אני משוכנע שהם מסוגלים ללכת בעקבות הדוגמה הנאצית. נאצר מאמץ בפועל את האידיאולוגיה הנאציונל־סוציאליסטית של הנאצים. במשך שנים רבות העדיף העולם התרבותי שלא להתייחס ברצינות להודעתו של היטלר כי אחת ממטרותיו היא השמדה כלל־עולמית של העם היהודי. אין לי שום ספק כי דבר דומה עלול לקרות ליהודים בישראל אם נאצר יצליח להביס את צבאנו.

55. השיחה בין בן־גוריון ובארבור מתועדת במברק יוצא של משרד החוץ אל השגרירות בווינגטון, מ־5 במאי 1963, א"מ, תיקי משרד החוץ, 3379/9. נוסח מצונזר מופיע במברקו של בארבור למזכיר המדינה ראסק (833), מ־5 במאי 1963, JFKL, NSF, box 119a

56. אגרת מבן־גוריון לפלדמן, 7 במאי 1963, א"מ, תיקי משרד החוץ, 3377/6. הנוסח בכלל גם במברק (75) מיחיל להרמן, 7 במאי 1963, שם, 3377/9.

57. גרעון רפאל, שהיה אז סמנכ"ל משרד החוץ, אמר כי יש להפסיק את ההתכתבות לאלתר ולכן אין לשלוח את המכתב החדש. הוא הוסיף ואמר כי הערכת המצב של בן־גוריון 'נראית הולנית'. אשר להתייחסותו של בן־גוריון לדברים שיקרו לאחר מותו, הוסיף רפאל ואמר כי יהיה בהם כדי להוכיח לקנדי מנטליות של איש זקן. 'התייעצות בקשר למכתב ראש הממשלה לנשיא קנדי מ־8 במאי', א"מ, תיקי משרד החוץ, 3377/9.

58. שם.

59. שם.

אני יודע שיקשה על בני-תרבות לצייר לעצמם דבר שכזה - אפילו לאתר שהיו עדים למה שקרה לנו במהלך מלחמת העולם השנייה. אינני משער שהדבר יקרה שוב היום או מחר. אינני צעיר, ואולי הדבר לא יקרה בימי חיי. אבל אינני יכול לבטל את האפשרות שהדבר עלול לקרות, אם המצב במזרח-התיכון יישאר כמות שהוא, והשליטים הערבים יוסיפו לדבוק בעקשנות במדיניותם המלחמתית כלפי ישראל. ואין זה משנה אם הדבר יקרה בימי חיי או לאחר-מכן. כיהודי אני מכיר ההיסטוריה של עמי, ונושא עמי את הזכרונות של כל אשר עבר עליו בתקופה בת שלושת אלפי שנים, ואת המאמץ שהושקע כדי להשיג את אשר השגנו בארץ זו ברורות האחרונים. לא עשינו זאת רק למען אלה שכבר הגיעו לישראל - אלא למען המשך קיומה של היהדות כיהדות. אדוני הנשיא, זכותו של עמי להתקיים, הן בישראל והן בכל מקום אחר, והקיום הזה נתון בסכנה. הדברים שאני אומר לך אינם נובעים מלהט רגעי, אלא מלבו של אדם הרואה בעיניים פקוחות מה קורה ואיך הדברים מתגלגלים.⁶⁰

הכור בדימונה הוא הטקסט המובלע של שתי הפסקאות הללו. הן מציגות למעשה את מלוא הרציונל של בן-גוריון לפרויקט בדימונה, אך מבלי לומר זאת במפורש. דימונה היתה הלקח שהפיק בן-גוריון מהשואה, הערובה לכך שהעם היהודי שוב לא יתנסה בשום שואה נוספת. השואה היתה הצידוק הסופי, המוסרי והפוליטי, להחלטתו של בן-גוריון לממש את פרויקט דימונה: כדי למנוע שואה נוספת, על ישראל להיות במצב שיאפשר לה לאיים על אויביה איום חמור.

אלא שבן-גוריון סירב להעלות את דימונה על השולחן ולהתעמת במישרין עם קנדי בעניין זה. גם אם מכתביו מספקים את מלוא הצידוק המוסרי והפוליטי לכור בדימונה, בכל זאת הוא מנע מעצמו להצהיר על הקישור במפורש. במכתבו מה-12 במאי אין ולו התייחסות אחת ויחידה לעניין דימונה. בן-גוריון החליט להתעלם הן מההתייחסות הכתובה של קנדי, במכתבו הקודם, לפיתוח של 'מערכות התקפיות מתקדמות' והן משתי בקשות בעל-פה להתיר ביקורים של מומחים אמריקנים בדימונה. תחת זאת קישר בן-גוריון את השואה עם הצורך של ישראל בערובות בטחוניות חיצוניות. בן-גוריון ביקש עכשיו כי ארצות-הברית תחתום על 'הסכם ביטחון דו-צדדי' עם ישראל, תמכור לה נשק רב יותר לאיוון האספקה הסובייטית החדשה לערבים ותציע תוכנית לפירוק-נשק כללי במזרח-התיכון.

בן-גוריון לא הסתפק רק בניהול מערכה דיפלומטית שקטה כלפי קנדי (והרבה קברניטים אחרים בעולם). יום לאחר ששיגר את מכתבו לקנדי, ובלי להמתין לתשובתו של הנשיא האמריקני, הוא מתח בכנסת ביקורת נוקבת על הממשל של קנדי, בטענה כי מדיניותו להגבלת מירוח החימוש במזרח-התיכון היא 'חד-צדדית'

ועלולה 'להגביר את סכנת המלחמה' באזור. תוך הפרה של כללי הפרוטוקול הדיפלומטי, הוא פרסם ברבים את הצעתו לפעולה משותפת של ארצות-הברית וברית-המועצות אפילו לפני שמכתבו הגיע לבית-הלבן. ברמיזה לא-מפורשת למדיניותו של קנדי הביע בן-גוריון את צערו על כך שלא כל ידידינו הבינו 'הצורך החיוני להגדיל את עוצמת ההרתעה של צבא ההגנה לישראל כאמצעי היעיל ביותר לשמירה על השלום' באזור.⁶¹

המסמכים שבידינו אינם מספקים שום הסבר להחלטתו של בן-גוריון לפתוח במערכה זאת. ראוי להזכיר כי בן-גוריון נמשך שנים רבות לרעיון של ערובות בסחונות אמריקניות לישראל אבל החל ממצית שנות החמישים הבין שהדבר אינו בר-ביצוע. אדרבא, החלטתו לבנות את דימונה היתה, במידה רבה, תולדת הערכה מדינית שכזאת. בשלהי 1957 עיין בן-גוריון באפשרות ליצור ברית כזאת או אחרת בין ישראל ונאט"ו באמצעות מדינות אירופיות, אלא שהמאמצים הללו הוליכו למבוי סתום. לאחר-מכן, ולפני שקרו ההתפתחויות הנידונות במסגרת זו, הודיע הממשל של קנדי לישראל ולידידיה באמריקה (בפעם האחרונה, בפגישה בין קנדי וגולדה מאיר בדצמבר 1962) על מחויבותו המלאה להגנה על ישראל במקרה של התקפת פתע ערבית, ועל איה-הצורך (לישראל) ואי-התועלת (לארצות-הברית) בקיומו של הסדר ביטחון פורמלי.⁶² אין ספק שבן-גוריון ידע היטב ב-1963 כי פעולה משותפת של שתי מעצמות-העל לא היתה לעת ההיא בגדר האפשר וההסתברות לברית הגנה שאפה לאפס. מדוע, אם כן, פתח במערכה הזאת?

מיכאל בר-זוהר רומז כי ההסבר האמתי להתנהגותו של בן-גוריון בעשרת השבועות האחרונים לכהונתו כראש-הממשלה עשוי להימצא במוחו המזדקן ולא בתחום המדיניות הבינלאומית. עובדה היא שבמקביל לפניותיו הדרמטיות לקנדי ניסה בן-גוריון את כוחו גם בפנייה לקבלת ערובות בסחונות מדה-גול, ואף ביקש פגישה מיוחדת עמו. הוא לא התנזר אפילו מבקשה לנהרו שיתערב בעניין. לאמור, לא זו בלבד שבן-גוריון איבד כל חוש של פרופורציה בהערכת המצב האזורי, הוא גם לא ראה לנגד עיניו את הציווי שלו עצמו לדיפלומטיה הישראלית שלא לבקש מה שאין סיכוי לקבלו.⁶³

חרף ההסבר הפסיכולוגי הזה, אני מעריך כי הלחץ של קנדי בעניין דימונה היה גורם חשוב בעיצוב ההתכתבות של בן-גוריון עם קנדי. דימונה היתה ההימור הנועז של בן-גוריון על הערובה הבטחונית העצמית של ישראל, אבל לו נכשל ההימור הזה,

61. W. Granger Blair, 'Ben Gurion Sees War Peril in U.S. Curb on Arms', *New York Times*, 14 May 1963

62. Department of State, Memorandum of Conversation between Governor Harridan and Jewish Leaders, Subject: 'U.S. Security Guarantee to Israel', 8 May 1963, JFKL, NSF, box 119a

63. 'ראה שבן-גוריון היה נתון בסערה-נפש כה עזה, בתרדה כה עמוקה, עד שחשב כי חומרת השעה מצדיקה שבירתם של כל הכללים והתעלמות מכל השיקולים, מ' בר-זוהר, בן-גוריון, ג, עמ' 1552.

התוצאות היו עלולות להיות הרות אסון. נסיונו של בן-גוריון באימים ובלחצים אמריקניים סיפק לו סיבות טובות לחשוש מאוד מפני הלחץ של קנדי בעניין דימונה. באביב 1963 היתה תשומת-לבו של בן-גוריון ממוקדת, לדעתי, בצורך לגונן על דימונה מפני שבט ועמו של קנדי.

לנוכח העמדה שהציג בן-גוריון בפגישתו עם קנדי ב־1961 ולנוכח שכנועו הפנימי של קנדי בצורך למנוע הפצת נשק גרעיני חש בן-גוריון שהוא מנוע מלטעון בזכותה של דימונה במפורש. השימוש שעשה בהכרזה של הפרדציה הערבית בקהיר כאמצעי דרמטי להסברת מצבה הבטחוני של ישראל, והטענה בדבר הצורך של ישראל בהסכם הגנה פורמלי עם ארצות-הברית כמכשיר להרתעתו של נאצר (יעד שבן-גוריון היה צריך להכיר באי-סבירותו הרבה), נתנו ככל הנראה לבן-גוריון את התקווה שיוכל לתמרן את קנדי ולרכך את לחציו בעניין דימונה. כמו שאמר: אם ארצות-הברית אינה יכולה לצייד את ישראל בהסדר בטחוני פורמלי שירתיע את נאצר, יש להבין כי ישראל חייבת למצוא הרתעה משל עצמה. לחלופין, ורק במחיר גבוה מאוד של הסדר בטחוני פורמלי ודו-צדדי עם ארצות-הברית, היה בן-גוריון נכון לקבל את דרישותיו של קנדי לביקורים של מומחים אמריקנים בדימונה. אני מעריך אפוא, כי דימונה היתה הטקסט המובלע מאחורי אופן פנייתו של בן-גוריון לקנדי.

על כל פנים, האסטרטגיה הבן-גוריונית שנועדה להטות ולהשעות את הלחץ של קנדי בעניין דימונה התפוצצה בפניו של בן-גוריון. לא זו בלבד שהיה עליו להפר את כללי המדינאות שלו עצמו, שלא לבקש מארצות-הברית שום דבר שאין סיכוי שיינתן, הוא לא הצליח להשעות או לרכך את הלחץ של קנדי בעניין דימונה. לחלופין, כך גם נבצר מבן-גוריון להניח את דימונה על שולחן הדיונים כנכס (או כפוטנציאל) בטחוני, בהתאם להשקפה שנראתה לשרת החוץ גולדה מאיר. בסופו של חשבון, האסטרטגיה של בן-גוריון הלמה בו עצמו. היה עליו לוותר בעניין דימונה מבלי לקבל שום הסדר ביטחון עם ארצות-הברית. קנדי זכה בשתי החזיתות. כדי להבין את הכישלון אין לנו אלא להתבונן בצד של קנדי במגעים.

דימונה כטקסט מובלע: הצד של קנדי

שיקולים גלובליים ואזוריים בקשר להפצת נשק גרעיני היו משוקעים מלכתחילה בלבו של התזכיר לביטחון לאומי 231. עצם פרסומו של תזכיר זה בחוגי הממשל מדיגיש את החשיבות שקנדי יחס לבעיית ההופעה של יכולת גרעינית ויכולת בליסטית במזרח-התיכון. התזכיר הורה למחלקת המדינה לגבש הצעות ריאליסטיות לקידום פניהן של הרעות הללו. בהמשך לכך הוקמה קבוצת עבודה בין-משרדית קטנה (בהשתתפות נציגים ממחלקת המדינה, מ־CIA ומ־ACDA), בראשותו של עוזר מזכיר המדינה פיליפ טלבוט, כדי לנסח תוכנית כוללת להגבלת החימוש המתקדם במזרח-התיכון ודרך פעולה נאותה למימושה של תוכנית זו. פגישותיה של קבוצת עבודה זו נערכו בחודשים אפריל-מאי, בעת ובעונה אחת עם גל ההתכתבות החדש בין בן-גוריון וקנדי. אם מטרתו הראשית של בן-גוריון היתה להגן על דימונה, מטרתה של

קבוצת העבודה האמורה היתה, בין השאר, לנטרל את הפוטנציאל של דימונה. למרבה האירוניה, תביעתו של בן-גוריון להסכם הגנה דו-צדדי עם ארצות-הברית היתה גורם עיקרי בעיצובה של התוכנית האמריקנית החדשה.

ב-24 במאי, ביום שמכתבו השני של בן-גוריון התקבל בבית-הלבן, הגיש טלבוט לראסק הצעה בת שבעה עמודים, תחת הכותרת 'הגבלת נשק במזרח-התיכון'. בעמוד השער ציין טלבוט כי ההצעה מבוססת על הלקחים שנלמדו מגישושים סודיים קודמים אצל נאצר ובן-גוריון (שליחות אנדרסון ב-1956), שכוונו לבריקה רצינית של הסדר כר-ביצוע עם קצ"ם וישראל במגמה למנוע את המשך הסלמת מירוץ הנשק הלא-קונוונציונלי במזרח-הקרוב. תוכנית הפעולה תישען על 'בדיקה סודית ביותר בדבר הנכונות של קצ"ם וישראל לשיתוף-פעולה אתנו כדי להגדיל את בטחונן'. טלבוט הודה כי סיכויי ההצלחה של הבדיקה האמורה מוגבלים, אבל בהתחשב במציאות המסוכנת המתפתחת במזרח-התיכון, ובכלל זה נסיונה המחודש של ישראל להשיג ערובות בטחוניות, היוזמה עשויה לקפל בחובה שפע של הזדמנויות.⁶⁴

בעיקרו של דבר הומלץ בתזכיר זה 'כי ארצות-הברית תחפש הסדר בקרת נשק נועז, אך פשוט, שתכליתו למנוע מישראל ומקצ"ם לרכוש (1) נשק גרעיני ו-(2) טילי קרקע-קרקע אסטרטגיים. בהתחשב בממדיה האדירים של משימה זו [נאמר בתזכיר], יש צורך בבדיקה סודית מיידית של הנכונות מצד ישראל וקצ"ם לפעול במשותף להשגת היעד הזה'.⁶⁵ במסמך נקבע כי יש לקשר יוזמה שכזאת עם מאמציו של בן-גוריון להשיג ערובה בטחונית. המסמך התייחס אומנם על דרך ההכללה ל'בעיית הנשק המתקדם', תוך צימוד של תוכנית הטילים המצרית והתוכנית הגרעינית הישראלית, אבל ענייני העיקרי והמוטיבציה העיקרית שלו נקשרו בברור לתוכנית הגרעינית הישראלית.⁶⁶ התזכיר מעלה את הסיבות הבאות כהסבר לצורך של ממשל קנדי לחפש הסדר שכזה:

קל יותר להסדיר בקרה על נשק שעדיין אינו מצוי ברשותו של שום צד. הסכנה להתקפת מנע גדלה כששני הצדדים לומדים על התקדמות זולתם בפיתוח נשק מתוחכם. משיבשילו התוכניות לפיתוח נשק מתוחכם, תקטן יכולתה של ארצות-הברית להשתלט על מעשי איבה העלולים לפרוץ בין ישראל וקצ"ם. הגידול בלחצים הפנימיים בארצות-הברית למניעה של הסלמת החימוש

64. Department of State, Memo to the Secretary, 'Arms Limitations in the Middle East', 14 May 1963, JFKL, NSF, box 119a

65. 'Near East Arms Limitations and Control Arrangements - Plan of Action', attached to the memo to Rusk, 14 May 1963, Ibid., box 119

66. אזכור הדחיפות של הטיפול בתוכנית הגרעינית הישראלית מופיע בסעיף הראשון כפרק על 'בעיית הנשק המתקדם'. סעיף זה מצונזר במקור. ריאיון עם רוברט קומר, יוני 1994.

במזרח־הקרוב, ובמיוחד לסיכול מאמצי הטילים של קצ"ם, עושה גישה שכזאת ליותר ויותר דוחקת.⁶⁷

בתזכיר ציון כי יהיה קשה לשכנע את בן־גוריון מלשכנע את נאצר (מכיוון שישראל רוצה להסתמך בראש ובראשונה על היכולת הצבאית שלה עצמה), אבל הוצעו אמצעים ודרכים להטות את לבו של ראש־הממשלה הישראלי להיות מוכן לשקול את היוזמה. האסטרטגיה האמריקנית התבססה על שימוש במקל ובגזר. המקל היה יצירת לחץ על ישראל (בתזכיר הודגש 'כי בטחונה של ישראל תלוי, בסופו של חשבון, בארצות־הברית') ואילו הגזר היה תגובה אוהדת לבקשתו של בן־גוריון בדבר ערובה בטחונית אמריקנית.⁶⁸

מחברי התזכיר טענו כי המכשיר הטוב ביותר לקידום היוזמה, ביחס לישראל ולקצ"ם כאחד, הוא מינוי של שליח נשיאותי שיפעל בחשאי, ושיהיה בידו להרשים הן את נאצר והן את בן־גוריון בתיאור הסכנות הכרוכות בהסלמה של מירוץ החימוש לרמה גרעינית. שליח זה היה אמור גם לבדוק את הנסיבות והתנאים שבמסגרתם יהיו השניים נכונים לשקול קבלת יוזמה שכזאת לבקרת נשק. בתזכיר הודגש כי מטרת היוזמה אינה הסכם פורמלי אחד ויחיד בין ארצות־הברית, ישראל וקצ"ם, אלא שורה של הסדרים דו־צדדיים נפרדים בין ארצות־הברית ובין כל אחד מהצדדים. היעד הסופי היה ליצור 'התחייבות של שני הצדדים שלא לפתח, לבחון, לייצר או לייבא נשק גרעיני או טילי קרקע-קרקע שיהיו "אסטרטגיים" בתנאים של המזרח־הקרוב'. במקביל לאיסור על תוכניות נשק גרעיני, נועדה היוזמה לקדם 'תוכניות גרעיניות לצורכי שלום ותוכניות מחקר מדעיות שיהיו גלויות וכפופות לאמצעי בטיחות, תוך העדפת קיום פיקוח חיצוני באמצעות הסוכנות הבינלאומית לאנרגיה אטומית'.⁶⁹

אפילו אם היוזמה לא תעלה יפה, נאמר בתזכיר, עדיין יש טעם לבסותה ולו רק משום שתעניק לארצות־הברית תחושה טובה יותר של עמדות הצדדים המעורבים בדבר. התזכיר ציין במיוחד שלושה 'יתרונות־לוואי' שיצמחו לארצות־הברית אפילו במקרה של כישלון: (1) 'אם נגקוט יוזמה אחרת בעתיד, תהיה לנו נקודת יחס חשובה'; (2) היוזמה תיצור 'אפקט חינוכי' בקרב הקברניטים של שני הצדדים, בכך שתקנה להם 'הערכה טובה יותר של הבעיות, העלויות הכלכליות והסכנות הכרוכות בכל ניסיון שלהם לפתח נשק לא־קונוונציונלי'; (3) ארצות־הברית תזכה בחופש פעולה רב יותר 'בחיפוש אמצעים חד־צדדיים לבליתמה של הסלמה גרעינית'.⁷⁰

קיימות ראיות נוספות המלמדות כי קנדי יחס קדימות גבוהה לנושא הגרעיני המזרח־תיכוני בעת שעסק בהתכתבות עם בן־גוריון. בעצם היום ההוא (14 במאי) זימן אליו קנדי את עוזרו לענייני המזרח־התיכון, רוברט קומר, ושאלו איך מתנהלים

67. לעיל הערה 65, עמ' 1-2.

68. שם.

69. שם, עמ' 5.

70. שם, עמ' 6-7.

העניינים ב'בעיה הערבית-ישראלית'. קומר ענה על כך כי זה עתה הגיע מכתב חדש של בן-גוריון וקבוצת העבודה של טלכוט תתדרך את ראסק למחרת היום. ביום שישי, 17 במאי, נועדה לקנדי פגישת מדיניות בת שעה שלמה.⁷¹ בתזכיר שני על נושא זה הודיע קומר לבאגדי, בו ביום, כי בסדר-היום של הפגישה ביום שישי יכללו ההצעות של מחלקת המדינה על (1) בקשות בן-גוריון לחווה הגנה ולתוספת נשק; (2) הרגעתו של נאצר; (3) 'איך לעצור הסלמה גרעינית/טילית, ובעניין זה יעלה ראסק את ההצעה החדשה שלנו'.⁷²

יום לפני הפגישה בבית-הלבן, העביר ראסק לקנדי סדרה של מסמכים מפורטים בעניין הערובות הבטחוניות לישראל ברוחו של תזכיר 231. בכלל המסמכים הללו, שהיו ככל הנראה מוצר של קבוצת העבודה הבין-משרדית המיוחדת, נמצאו תזכיר על המסגרת ועל הטקטיקה של המשא-ומתן בהודשים הקרובים, טיוטת מכתב של קנדי לנאצר ונייר המתווה אופציות לערובות בטחוניות אמריקניות-ישראליות. כן העביר ראסק לקנדי את תוכנית הפעולה המוצעת שהוצגה לו. מסמכים אלה מספקים לנו את התמונה הטובה ביותר של היוזמה האמריקנית לבקרת נשק בעצם התפתחותה.⁷³ בעיקרו של דבר, היוזמה האמריקנית קראה להסדר תלת-צדדי (תוך שהותירה אפשרות להכנסתם של כמה רכיבים רבי-צדדיים), מעוצב במונחים של שתי קבוצות של עסקות חליפין. הראשונה נועדה לכוונן הסדר עקיף, בהשתתפותן של קצ"ם וישראל, שבמסגרתו יסכימו שתי הארצות לבלום את הפיתוח של היכולת הבליסטית והיכולת גרעינית. לאור ההכרה בכך שישראל היתה מעוניינת להפסיק את תוכנית הטילים המצרית (וחשבה כי היא בדרך לסגירת הפער) והתקדמה יותר בתחום הגרעיני, כוונה היוזמה האמריקנית בתחילה ללחץ על נאצר כדי שיעצור את פיתוח הטילים בארצו. מסיבה זו נקבע כי קהיר תהיה התחנה הראשונה במסע. רק לאחר שתושג תגובה מצרית חיובית יהיה טעם שארצות-הברית תציג בקשה דומה לבן-גוריון בתחום הגרעיני.

השגת הסכמה מצרית, כך חשבו האמריקנים, תלויה בכך שנאצר יתרשם מחומרת המצב וייתן את דעתו במיוחד על 'הכוונה והיכולת של ישראל לפתח נשק גרעיני'. אם אכן התקדמה תוכנית הטילים המצרית הרבה פחות משיעור התקדמותה של התוכנית הגרעינית הישראלית, כפי שאמרו ההערכות בווישינגטון, ממילא היה לנאצר תמריץ של ממש להקריב את תוכניתו הכושלת ובלבד שהישראלים לא ימשיכו בשלהם. אלא שלא אלה היו הדברים שארצות-הברית השמיעה לנאצר מאז 1961 במסגרת המאמץ להרגיע את חששותיו מפני דימונה. עכשיו, לראשונה, היה על הממשל של קנדי לומר לשליט המצרי בכנות כי אם לא יסכים לווייתורים גדולים

71. Memo, Komer to Bundy, 14 May 1963, JFKL, NSF, box 119a

72. Memo, Komer to Bundy, 14 May 1963, JFKL, NSF, box 119a (תזכיר שני, שונה מהתזכיר שעליו דובר בהערה הקודמת).

73. The Secretary of State, Memorandum for the President, 'Israel Security Assurances: Near East Arms Limitations', 16 May 1963, JFKL, NSF, box 119

בעניין הטילים אפשר שימצא עצמו בעתיד לא־רחוק־מדי אל מול ישראל מגורענת.⁷⁴

מנסחי היוזמה האמריקנית הכירו בכך שהסדר מצר־ישראלי מסוג זה יהווה תמריץ קטן מדי לדידו של בן־גוריון. לקברניט הישראלי לא היתה סיבה לבלום את הפיתוח של הפוטנציאל הגרעיני בתמורה לויתור של המצרים על תוכנית טילים כושלת. התגמול היחיד שהיה יכול לשבות את לבו של בן־גוריון היה מתן ערובות פורמליות וגלויות של ארצות־הברית לבטחונה של ישראל. וכך קרה שבחודשים מאי–יוני 1963 עסק הבית־הלבן לראשונה ברצינות בכדיקת החלופות הקונצפטואליות־פוליטיות הכרוכות במתן ערובות כאלו לישראל בתמורה להתחייבות ישראלית שלא לייצר נשק גרעיני. מקבלי ההחלטות האמריקנים בדרג הבכיר ביותר הגיעו למסקנה שאם יש בנמצא דרך ריאליסטית להטות את הישראלים מהתגרענות, עליה לעלות בקנה אחר, לכל הפחות, עם הדרישות של בן־גוריון להסדר ביטחון פורמלי בין שתי המדינות. אבל באותו אופן בדיוק, כך נטען, אם ארצות־הברית תספק לישראל ערובה בטחונית שכזאת יהיה זה אך ורק בתמורה להתחייבות ישראלית שלא לפתח נשק גרעיני וטילים.

בין המסמכים שהגיש ראסק לקנדי ב־16 במאי היה גם תזכיר בן חמישה עמודים, תחת הכותרת 'ערובות בטחוניות אפשריות של ארצות־הברית לישראל'. בתזכיר זה פורטו הטענות בזכותן ובגנותן של שתי אופציות אמריקניות בסיסיות בעניין זה. אופציה אחת התמקדה ב'כלים אקזוטיביים' (אם בדמות הצהרה חד־צדדית שתוצג באיגרת נשיאותית ואם בצורת הסכם דו־צדדי), ואילו האופציה האחרת היתה אמנה פורמלית. האופציה הראשונה לא יכלה, כמובן, לחרוג מעבר לסמכויות הקונסטיטוציוניות של הנשיא כמפקד העליון, ופירוש הדבר היה ש'כל התחייבות מראש להפעיל כוחות מזוינים של ארצות־הברית במקרה של התקפה על ישראל תחרוג מעבר לסמכויות הנחשבות בדרך כלל כהשתתפות פתוחה לפעולה של הסינאט או הקונגרס'. מצד אחר, אמנה, כך הוזכר, היא מסמך משפטי המתיר התחייבות

74. במחלקת המדינה נטען כי הדרך הטובה ביותר לגלות לנאצר את דבר היוזמה האמריקנית החדשה, ובכלל זה גם את מידת חומרתה של התוכנית הגרעינית הישראלית, היא איגרת נשיאותית מקנדי. בפגישת 17 במאי הגישו נציגי מחלקת המדינה לצוות הבית־הלבן טיוטת איגרת כזאת, שעסקה בשלושה נושאים עיקריים: ההסלמה במירוץ החימוש, הכרות האחדות הערבית והמצב בירדן. בחלק העוסק במירוץ החימוש נאמר כי תוכנית הטילים המצרית היא גורם הדוחק את ישראל הן לתחום הגרעיני והן לתחום הטילי. נאצר אמור ללמוד כי ישראל עצבנית ביותר בגלל תוכנית הרקטות שלך. בהמשך לכך באה התייחסות לתוכנית הגרעינית הישראלית בנוסח 'ישראל לא הגיעה עד כה לפיתוח נשק גרעיני, ואנו ממשיכים לייצץ לה כנגד מדיניות שכזאת, אבל בתוך כמה שנים תוכל ישראל להחזיק ביכולת הנדרשת לכך אם אומנם תפנה את מאמציה בכיוון הזה'. כן נאמר שם לנאצר כי קנדי בוחן דרכים שיוכלו לשמש להפחתת העצבנות הישראלית, וכן להבטיח לערבים שלא יהיה אקספנסיוניזם ישראלי ולבלום את ההסלמה של הנשק במורה התיכון. Draft letter to President Nasser (undated), JFKL, POP, Israel, box 119a

להפעלה של כוחות אמריקניים להגנת טריטוריה של מדינה זרה. בכל מקרה, הוסיפו ואמרו המסמכים, 'אפילו אמנות הברית המפלגות ביותר שלנו נמנעות מהתחייבות פורמלית לשימוש בכוחות אמריקניים בנסיבות מוגדרות'. בסיכומו של דבר הומלץ לבחור בגישה האקזקוטיבית ולא בגישה האמנה, ובאיגרת נשיאותית גלויה ולא בהסכם אקזקוטיבי גלוי.⁷⁵

קומר צירף למסמכים אלה תזכיר משלו לקנדי, שבו צוין כי מחלקת המדינה מתקשה 'להסתגל לסיכויים להתחייבות שנמנענו ממנה זה חמש־עשרה שנה'. הוא התכוון, כמובן, לכך שמחלקת המדינה עדיין לא היתה מוכנה לקבל הצעה של ברית הגנה בין ארצות־הברית וישראל בתמורה להתחייבות ישראלית בנושא הגרעיני. מרב התזכיר עודנו חסוי, אבל מן החלק הגלוי ברור כי קומר פעל בקדחתנות לקידומה של עסקת חליפין מסוג זה או אחר עם ישראל: ערובות בטחוניות אמריקניות בתמורה לויתורים ישראלים מפורשים בעניין דימונה. קומר הציע לקנדי שלא להגיב מיד על בקשתו של בן־גוריון במכתבו האחרון (ברית הגנה) ולפתוח בינתיים בדיאלוג חשאי שקט עם ישראל בקשר לפרטים של 'עסקת חליפין' מן הסוג הנראה לו. 'אם נוכל להביא את הישראלים להפסקת הפעילות הפומבית בתמורה לפתיחה בדיאלוג חשאי, כתב, 'נוכל להשיג זמן ולנצלו כדי לבדוק מה מקובל עליהם ומה אנו יכולים לקבל בתמורה'.

בהתייחסות מפורשת לניסיון - שנכשל חודשים אחדים לפני־כן - ליצור הסדר חליפין עם ישראל (מדובר במאמץ לקשור את המכירה של טילי הוק לישראל עם ויתורים ישראלים בשאלת הפליטים), חתם קומר את התזכיר שלו במילים 'אנו רוצים להימנע במידת האפשר מנתינה לפני מיצוי האפשרות לקבלת תגמול'.⁷⁶ אין בידינו שום מסמכים על הפגישה בבית־הלבן ב־17 במאי, אבל בעקבות הפגישה הזאת יצא מכתב חדש אל בן־גוריון. מכתב זה שיקף בבירור את מטרת התזכיר של קומר: 'מיצוי הצד הגרעיני של התגמול הישראלי'. קנדי פתח את מכתבו בהודעה על קבלת מכתבו של בן־גוריון מ־12 במאי, ציין כי הקדיש לו 'עיון מדוקדק', ומכאן ואילך הניח לבקשותיו של בן־גוריון ופנה להתמקד בנושא הגרעיני. קנדי הזכיר את הדוח שקיבל לאחרונה מבארבור על שיחתו עם בן־גוריון ב־14 במאי בקשר לביקורים בכור בדימונה. בנושא זה, הדגיש קנדי, עליו להוסיף כמה 'הערות אישיות':

מובטחני שתסכים כי אין עניין דוחק יותר לעולם כולו מהפיקוח על הנשק הגרעיני. שנינו הכרנו בכך בשיחתנו לפני שנתיים, ואני שבתי והדגשתי זאת כאשר נפגשתי עם גברת מאיר ממש לפני [צריך להיות אחרי] חג המולד. ... מכיוון שבעיה זו מעסיקה אותנו מאוד, ממשלתי מבקשת להסדיר אתך ביקורים תקופתיים בדימונה. כאשר שוחחנו במאי 1961, אמרת כי אנו

⁷⁵ 'Possible US-Israel Security Assurances', JFKL, POF, box 119a
⁷⁶ Memorandum, Komer to President Kennedy, 16 May 1963, JFKL, POF, box 119a

רשאים לעשות כל שימוש שנרצה במידע שהופק מהביקור הראשון של מדענים אמריקנים בדימונה וכי תסכים גם לביקורים נוספים של מדענים נייטרלים. לאור הערתה של גברת מאיר הנחתי כי לא תהיה שום בעיה בינינו בקשר לכך.⁷⁷

בפסקה הבאה הצביע קנדי על ההשפעות השליליות שיהיו לפיתוח ישראלי של יכולת נשק גרעיני על היציבות העולמית. בעניין זה חזר קנדי והדגיש אותה דרך חשיבה שהוצגה בתזכיר ה־CIA מ־6 במרס:

אינני משער שהערבים יימנעו מפנייה לברית-המועצות לעזרה, אם יתברר להם כי ישראל עומדת לפתח יכולת נשק גרעיני - על כל התוצאות המתחייבות מכך. אבל הבעיה גדולה בהרבה מרישומה על המזרח התיכון. פיתוח ישראלי של יכולת נשק גרעיני כמעט ודאי שיגרום לארצות גדולות יותר, שנמנעו עד כה מפיתוח שכזה, לחוש כי עליהן ללכת בעקבות ישראל.⁷⁸

שלא במקרה, ובהתאמה עם הלשון והמהות של תזכיר ה־CIA, דיבר קנדי במכתבו על התנגדותו ל'יכולת נשק גרעיני' של ישראל, ולא ל'נשק גרעיני' בלבד. אלא שבמסמך ה־CIA הופיעה הגדרה טכנית-מבצעית של מה שייחשב כ'רכישה [ישראלית] של יכולת גרעינית'; הגדרה שכזאת לא נכללה במכתבו של קנדי. לאזכור הטרמינולוגי של 'יכולת' נודעת משמעות פוליטית. בהגדרו את חומר-הנושא של מסע הצלב שניהל למען אי-הפצה במונחים של 'יכולת', מנע קנדי מבן-גוריון את האפשרות להבחין בין החזקת 'יכולת גרעינית' ובין החזקת הנשק עצמו. מכתבו של קנדי בישר מדיניות ברורה של אי-סובלנות כלפי כל מאמץ לפיתוח נשק גרעיני. לאחר שהזהיר את בן-גוריון מפני התוצאות החמורות שיהיו לפיתוח ישראלי של יכולת גרעינית, שב קנדי והדגיש את 'המחויבות העמוקה [שלן] לבטחון ישראל', והזכיר במיוחד את מסיבת העיתונאים שלו ב־8 במאי, שבה ביטא את המחויבות הזאת בפומבי. ארצות-הברית, כתב לבן-גוריון, 'תומכת בישראל במגוון נרחב של דרכים אחרות הידועות היטב לשנינו'. על כל פנים, המשיך קנדי,

מחויבות זו ותמיכה זו יועמדו בסכנת חמורה, מבחינתה של דעת הקהל בארץ זו ובמערב, אם יהיה יסוד לחשוב כי ממשלה זו אינה מסוגלת לקבל מידע מהימן על נושא כה חיוני לשלום כדוגמת שאלת המאמצים של ישראל בתחום הגרעיני.⁷⁹

77. נוסח מכתבו של קנדי מצוי ב: Tel Aviv Deptel 835, from Secretary Rusk to Ambassador Barbour, 18 May 1963, JFKL, POF, box 119a; כן אפשר למצוא את המכתב בא"מ 7233/5/A.

78. ש.ס.

79. א"מ 7233/5/A.

קנדי המשיך ואמר כי אינו רואה 'שום איום גרעיני קיים או ממשמש ובא על ישראל'. המודיעין האמריקני בעניין זה פועל כהלכה ומובטח לו 'כי למצרים אין כרגע שום מתקנים שאפשר להשוותם עם דימונה, וגם לא שום מתקן המסוגל בכוח לייצר נשק גרעיני'. הוא חתם את מכתבו בהטעמה חוזרת של 'תחושת הרחיפות' שהוא מייחס לאישור מוקדם ככל האפשר של ההצעה שהוצגה לראשונה בפני בן-גוריון ב-2 באפריל.⁸⁰

העימות האחרון בין קנדי ובן-גוריון

מכתבו של קנדי הוגדר או כישראל כ'צורם', 'פוגע', אפילו 'ברוטלי', הן במהותו והן בצורתו.⁸¹ קוראיו הבינו בבירור כי מסע הצלב של קנדי הוא מקיף וטוטלי: נגד פיתוח יכולת גרעינית ישראלית, לא רק נגד יצור נשק גרעיני ישראלי. המכתב הבהיר כי בקשתו של בארבור ב-2 באפריל להתיר ביקורים אמריקניים חצי-שנתיים בדימונה, ממאי ואילך, באה מהדרג הבכיר ביותר והיתה רצינית ביותר. עתה חולל קנדי התנגשות בנושא הגרעיני. אם מטרתו הנסותרת של בן-גוריון בשני מכתביו הארוכים (מ-25 באפריל ומ-12 במאי) היתה להטות או להשעות את דרישותיו של קנדי ביחס לדימונה, האסטרטגיה הזאת לא עלתה יפה.

התגובה לקנדי קבעה במידה רבה, לדידו של בן-גוריון, את קו פרשת-המים בנוגע לתוכנית הגרעינית. קו-הבסיס לצורך ההכרעה הפוליטית הזאת נקבע בהודעותיו הקודמות של בן-גוריון, בפומבי ושלם בפומבי, בקשר לדימונה - ובמיוחד בהבנות החשאיות שהושגו בינו ובין קנדי במאי 1961. אבל הבנות אלו היו מקורבות ומעורפלות כאחת. הן היו מקורבות, מפני שבן-גוריון השתמש בביטוי 'בשלב זה' לסיווג הודעתו כי הכור בדימונה נבנה למטרות שלום. הן היו מעורפלות, מפני שהמשמעות וההקף של הסכמת בן-גוריון לביקור אמריקני בדימונה לא הוגדרו בבירור. במיוחד, רישום השיחה מותיר אי-בהירות ביחס לשאלה האם הסכמת בן-גוריון היוותה הסכם ממוסד לביקורים תקופתיים או רק הסכם לביקורים שכל אחד מהם נבדק ומאושר בפני עצמו. כפי שכבר נזכר לעיל, ב-1962 היה גם ביקור אמריקני בוסף בדימונה, אלא שהוא הוסדר כיוזמה ישראלית ספונטנית. הנושאים הללו נשארו לא-ברורים ומתחת לפני השטח עד שקנדי שב ופתח אותם כמעט שנתיים לאחר-מכן.

בעיקרו של דבר, מכתבו של קנדי הותיר את בן-גוריון בפני דילמה: האם לקבל את תביעותיו של קנדי, שהרחיקו מעבר להבנות של 1961, או להסתכן בהתנגשות חזיתית עם נשיא ארצות-הברית על הנושא הגרעיני, על כל המשתמע מכך ביחס

80. מכתב קנדי לבן-גוריון, 18 במאי 1963 (לעיל הערה 77).

81. ריאיון עם פרופסור יובל נאמן, שהיה אז מנהל המרכז למחקר גרעיני בשרק והיה מעורב בהתייעצויות של בן-גוריון בנושא הגרעיני ב-1963.

למחויבות האמריקנית לישראל. קנדי כפה על בן-גוריון להגיע לכלל החלטה: הרתעה גרעינית עצמאית בלי ארצות-הברית או מחויבות של ארצות-הברית לבטחונה של ישראל בלי הרתעה גרעינית עצמאית. בן-גוריון רצה, כמובן, בהרתעה העצמאית ובמחויבות האמריקנית גם יחד, אבל זה היה כדיוק הדבר שקנדי התנגד לו. העובדה שקנדי התעקש שיקום בדימונה ביקור מוקדם, בתוך שבועות, רק העצימה את הלחץ האמריקני.

בהתחשב בתוצאות מרתיקות הלכת שהיו כרוכות בדילמה הישראלית, היה זה רק מובן מאליו שמכתבו של קנדי מ־19 במאי הולל 'משבר-זוטא' במעגל הפנימי של בן-גוריון.⁸² החרדה שאחזה בלשכת ראש-הממשלה השתקפה בטיוטת מכתב-ביניים לקנדי שהוכנה בשביל בן-גוריון ב־22 במאי, ואשר בה ביקש בן-גוריון זמן נוסף להתייעצויות. בין שאר דברים נכתב בטיוטה זו, כי 'מכתבך ... עוסק בכמה בעיות שיש להן משמעות כבירה מבחינת ארצי ובטחונה [ולכן] ... עליו לקבל מענה מפורט ומתושב'. בטיוטה גם צוין דבר ההכנה בהווה של 'תשובה דחופה וזהירה, בשיתוף-פעולה עם אחדים מעמיתי בממשלה'. לפי כל העדויות לא שוגר לקנדי שום מכתב-ביניים.⁸³ כעבור חמישה ימים, ב־27 במאי 1963, שיגר בן-גוריון את תשובתו המהותית לקנדי.

במאי 1963, בדיוק כפי שאירע שגתיים לפני-כן, לא היה בן-גוריון מוכן לבחירה של או/או. הוא רצה להימנע מהתנגשות עם קנדי אבל גם לא רצה לוותר על תמציתו של הפרויקט. המאמץ המורכב והרגיש להמוק מן הדילמה הזאת הוא תמצית המכתב ששוגר לקנדי ב־27 במאי. היה זה המכתב הראשון בחליפת-המכתבים בין השניים שהתמקד אך ורק בנושא הגרעיני. בשונה משני המכתבים הקודמים לקנדי, שהיו ארכניים ואישיים, המכתב הזה היה קצר יחסית ונכתב בנימה עניינית, אפילו קרה ופורמלית. בשל חשיבותו הגדולה של המכתב הזה הן להבנת המורשת הגרעינית של בן-גוריון והן להבנת ההיסטוריה של הדיאלוג הגרעיני בין ארצות-הברית וישראל, ראוי להציגו במלואו:

עיינתי בתשומת-לב מרובה במכתבך מ־19 במאי ובדבריו של השגריר בארבור שהסביר לי, בשיחות שניהלתי עמו, את מדיניותך. ראשית, רצוני להבטיח לך שמדיניותנו ביחס למחקר הגרעיני ולפיתוח הגרעיני לא השתנתה מאז ניתנה לי ההודמנות לדון אתך על כך במאי 1962. אני מבין לגמרי את הסכנות הכרוכות בהפצת הנשק הגרעיני ואני רואה באהדה את מאמצין למנוע התפתחות כזאת. חוששני כי בהיעדר הסכם בין המעצמות הגדולות על פירוק נשק כללי, אין כמעט ספק שהנשק הזה יגיע, במוקדם או במאוחר, למחסני הנשק של סין ואחר-כך למחסני הנשק של מדינות אירופיות שונות

82. מ' בר-זוהר, בן-גוריון, ג, עמ' 1554.

83. טיוטת מכתב, בן-גוריון לקנדי (לא חתום), 22 במאי 1963, א"מ, תיקי משרד החוץ, 3377/11.

ושל הודו. במכתב הזה, מכל מקום, רצוני לעסוק לא בהבט הבינלאומי הכללי, שאת דעתך עליו הבהרת היטב במכתבך – אלא בעמדתה ובגישה של ישראל ביחס לשאלה הזאת.

בשיתתנו ב־1961, הסברתי לך שהקמנו כור גרעיני להכשרה ולמחקר בדימונה, בעזרתה של צרפת. העזרה הזאת ניתנה בתנאי שהכור יוקדש אך ורק למטרות שלום. אני רואה את התנאי הזה כמחייב לחלוטין, הן מנימוקים כלליים של אמון הדדי והן משום שצרפת הושיטה לישראל סיוע צבאי רב־ערך במאבקה להגנה עצמית, מאז הפלישה של צבאות ערב ב־1948 ועד היום. באותה רוח הבאתי לידיעתך ב־1961 כי אנו מפתחים את הכור הזה מתוך מחשבה, המיוסדת על עצתם של מדענים מומחים, כי בתוך עשור לערך יהיה השימוש בכוח גרעיני ב־קיימא מבחינה כלכלית ובעל חשיבות רבה לפיתוחה של ארצנו. המשכתי והוספתי כי עלינו לעקוב אחר ההתפתחויות במזרח־התיכון. זו עודנה עמדתנו גם כיום. ההסכם הדו־צדדי בינינו ובין צרפת ביחס לכור בדימונה דומה להסכם הדו־צדדי בינינו ובין ארצות־הברית לגבי הכור בנחל שורק. לדעתנו אין מקום לכך שארצות־הברית תקיים פיקוח פורמלי על הכור בדימונה שארצות־הברית לא עזרה לכינונו או לבנייתו, בשונה מהכור בנחל שורק, אבל אנו מסכימים לכך שנציגיכם ימשיכו לבקר אחת לשנה בדימונה, כפי שהיה עד עכשיו. מועד 'ההפעלה הראשונית' של הכור בדימונה יהיה רק בסוף השנה הזאת או בתחילת 1964. בזמן הזה, החברות הצרפתיות ימסרו לנו את הכור. אני חושב כי זה יהיה הזמן המתאים ביותר לביקור של נציגיכם בכור. בשלב הזה הם יוכלו לראות אותו בשלב התחלתי של הפעלה, ואילו עכשיו לא מתרחש שם שום דבר הוץ מעבודות בנייה. אני מקווה כי ההצעה הזאת תרגיע את הראגה שהובעה במכתבך מ־19 במאי. ב־1961 הצעת את האפשרות שמדען ממדינה גייטרילית יערוך ביקור. הרעיון הזה מקובל עלינו, אבל ביקור של מומחה אמריקני יהיה מקובל עלינו במידה שווה. אני מוקיר את מה שאמרת במכתבך, אדוני הנשיא, על מחויבותה של ארצות־הברית לבטחונה של ישראל. אני מבין את דאגתך לנוכה הסכנה של הפצת הנשק הגרעיני, אבל אנו בישראל לא נוכל לעצום עיניים לנוכה הסכנה היותר־ממשית הנשקפת לנו עתה. אני מתכוון לסכנה הנובעת מנשק 'קונבנציונלי' הרסני המצוי בידי הממשלות השכנות, המצהירות בגלוי על כוונתן לנסות להשמיד את ישראל. זה הדבר המדאיג את עצמו יותר מכל. זו דאגה מבוססת מאוד, ובשלב הזה אין לי מה להוסיף על מכתבי מ־12 במאי, הזוכה עכשיו, כפי שאני מבין, לעיוןך האקטיבי.⁸⁴

בחיבור מכתב זה הושקעה עבודה רבה ויש בו כמה וכמה עניינים הראויים לניתוח קפדני.⁸⁵ בלי לקרוא תיגר במישרין על מדיניותו האידיאליסטית של קנדי בעניין

84. הנוסח מצוי במברק מירושלים לשגריר ישראל הרמן, 27 במאי 1963, שם, 3377/9.

85. בארכיון מדינת ישראל מצויה לפחות טיוטה אחת של המכתב הזה השונה מהותית מהנוסח המוצג לעיל, לפחות בשלושה עניינים. שם, 3377/11.

אִי־הֶפְצָה הגרעינית, הבהיר בן־גוריון כי אינו שותף לאידאליזם של מדיניות אי־ההפצה האמריקנית, ובוודאי לא להשקפה האומרת כי החלטתה של ישראל תטביע חותם הרה־גורל על עתידה של ההפצה הגרעינית. הוא טען בגלוי כי בהיעדר הסכם לפירוק נשק בין מעצמות־העל נעשתה ההתפשטות של הנשק הגרעיני לתהליך בלתי־נמנע, במיוחד בכל מה שנוגע לסיין, להודו ולכמה מעצמות אירופיות. יתר על כן, הדגיש, לדינמיקה זו של הפצה אין ולא כלום עם התנהגותה הגרעינית של ישראל. אין ספק, בן־גוריון ראה לנכון להודיע לקנדי שהוא חולק על דעתו כי ההצלחה או הכישלון של מדיניות אי־ההפצה הגלובלית האמריקנית תלויים במידה ניכרת ביכולת הגרעינית של ישראל ובהכרעותיה. כפי שטענתי קודם, הנחה זו נמצאה בלב גישתו של קנדי כלפי הפיתוח הגרעיני של ישראל.

אשר לגלעין מכתבו של קנדי, ספקותיו ותביעותיו ביחס לתוכנית הגרעינית של ישראל, בן־גוריון נצמד לאותה אסטרטגיה של הגנה־הטיה לצורך התחמקות מהדילמה, שבה השתמש בהצלחה במאי 1961. אסטרטגיה זו נבנתה על מאמץ להרגיע את קנדי כדי למנוע התנגשות, אבל בדרך שלא תמסמס את תמציתה של דימונה ובלי לחסום במפורש את האופציה הגרעינית הישראלית. שני היסודות הראשונים של האסטרטגיה הזאת – הרגעה בלי לסגור אופציות – נתונים, כמובן, במתח פנימי, אבל בן־גוריון קיווה להתגבר על כך, כפי שעשה ב־1961. בהתאמה עם האסטרטגיה הזאת, שב בן־גוריון והדגיש כי הכור בדימונה נבנה בסיוע צרפתי וסיוע זה ניתן בתנאי שהכור ישמש 'אך ורק' למטרות שלום, וכי התנאי הזה 'מחייב לחלוטין'. ועם זאת, בן־גוריון עדיין הותיר ערפול מסוים ביחס לעתיד, בכך שחזר על אותו עניין שהעלה שנתיים לפני־כן וקבע כי 'עלינו לעקוב אחר ההתפתחויות במזרח־התיכון'. לדעתי, אסטרטגיה בן־גוריונית כללית זו כוללת בחובה את זרעי העמימות הישראלית.⁸⁶

אסטרטגיה זו הכתיבה את התשובות הספציפיות של בן־גוריון לבקשת קנדי בעניין בקשתו ל'ביקורים תקופתיים' בדימונה. ישראל לא תסכים 'שארצות־הברית תקיים פיקוח פורמלי על הכור בדימונה' מאחר שארצות־הברית לא מילאה שום תפקיד בבנייתו, אבל כמחווה של רצון טוב היא תסכים ש'נציגיכם ימשיכו לבקר אחת לשנה בדימונה, כפי שהיה עד עכשיו'. בן־גוריון ידע, כמובן, כי ארצות־הברית ביקשה ביקורים חצי־שנתיים, אבל התיר במפורש רק ביקור אחד בשנה.⁸⁷

86. הטיוטה הראשונה של המכתב ביטאה עניין זה בצורה נחרצת יותר: 'אמרתי לך או [ב־1961] כי בשלב הנוכחי מטרנתנו היחידה היא לצורכי שלום אבל יהיה עלינו לעקוב אחר ההתפתחויות במזרח התיכון'. שם, שם.

87. הנוסח של הטיוטה הראשונה בעניין זה היה מעורפל במקצת. נאמר שם: 'בוודאי תבין, אדוני הנשיא, כי הסידור הזה עם צרפת אינו מתיר לי להסכים למערכת מתמדת של בקרה אמריקנית בדימונה, מכיוון שארצות־הברית לא השתתפה בכינון או בבנייה של הכור הזה, כפי שעשתה במקרה של נחל שורק. מצד אחר, שקלתי את ההצעה לביקורים תקופתיים של נציגיכם בכור בדימונה, כפי שכבר היה עד כה. אני חוזר עתה על הסכמתנו לביקורים שכאלה גם בעתיד'.

בן-גוריון סירב לקבל את דרישתו של קנדי בנושא סכני אחר - שאלת לוח-הזמנים. כנזכר לעיל, באפריל ביקש בארבור שהביקור הראשון ייערך במאי. במכתבו הודיע בן-גוריון לקנדי כי 'מועד "ההפעלה הראשונית" של הכור בדימונה יהיה רק בסוף השנה הזאת או בתחילת 1964', וזה יהיה הזמן המתאים ביותר לראשית הביקורים התקופתיים. בשלב הזה, כתב בן-גוריון, 'לא מתרחש שם שום דבר חוץ מעבודות בנייה' (ניסוח זה נשמע כניסוח של ברגמן, ראה הערה 29). גם בעניין זה סירב בן-גוריון לבקשה האמריקנית מתוך חשש שביקורי מדענים אמריקנים באתר במהלך הקיץ עלולים לפגוע בפרויקט והיה נחוש בדעתו למנוע זאת. תמצית האסטרטגיה של בן-גוריון היתה ברורה: הוא הגיב בהסכמה עקרונית אבל לא הסכים לשום פשרה ממשית בפרטים.

בן-גוריון חתם את מכתבו בתזכורת לבקשתו שהועלתה במכתבו הקודם (מ'2 במאי). הוא היה יכול להציע זיקה פורמלית בין שני הנושאים - לבצע עסקת-חליפין אמיתית - ביקורים אמריקניים בדימונה רק בתמורה לערובות בטחוניות אמריקניות שיניחו את הדעת. לחלופין, היה יכול לטעון כי בהיעדר הסדרים בטחוניים עם ארצות-הברית המניחים את הדעת, ולנוכח האיומים המצריים הנוכחיים, ישראל חייבת לקיים, כעניין של הבטחת שרידותה, את התשתית הדרושה לאופציה גרעינית בעתיד, ולכן, למרבה הצער, נבצר ממנה לקבל את תביעותיו של קנדי. אחרי ככלות הכול, בפגישתו עם קנדי ב'1961, הותיר בן-גוריון, במכוון, מרחב פתוח להתפתחות שכזאת, ומכתבו בחודשים אפריל-מאי יצדו את הבסיס המוסרי והפוליטי לאפשרות שינוע בנתיב הזה. אף-על-פי-כן, בן-גוריון בחר שלא להניח את דימונה על השולחן, אפילו לא כקלף למיקוח, וממילא לא להתייחס אליה כנכס בטחוני.

הבחירה היתה קריטית ובעניין זה חלקה שרת החוץ גולדה מאיר במלוא התוקף על האסטרטגיה העמומה של בן-גוריון. באותה תקופה צידדה גולדה מאיר בעמדה ישירה יותר ובוטה יותר בשאלה הגרעינית. לדעתה, היה על ישראל להפגין כנות ותקיפות כאחת ביחס לרשימות האמריקניות. ישראל, חשבה גולדה מאיר, היתה צריכה להסביר לארצות-הברית מדוע נבנה הכור בדימונה ולדחות אגב כך לחלוטין את תביעותיו של קנדי לביקורים של מומחים אמריקנים. אילו פרץ עימות עם קנדי כתוצאה מכך, היה על ישראל, לדעת גולדה מאיר, להציג את דימונה כשאלה של שרידות לאומית ולגייס את תמיכתה של יהדות העולם.⁸⁸

88. לאחרונה הותרו לפרסום רישומים מהתייעצויות הדרג הבכיר של משרד החוץ ב'13 ביוני, בראשותה של גולדה מאיר, בעניין מכתבו של קנדי לבן-גוריון. רישומים אלה מבהירים את עמדתה הנחרצת של שרת החוץ בעניין דימונה: 'בקשר לדימונה. אין צורך להפסיק הפעולה בדימונה, אבל הכנסנו את עצמנו למצב שבו אין אנו יכולים להפיק רווח מהעניין. הויכוח החם עכשיו הוא אם אומרים להם את האמת או לא. לגבי זה היו לי ספקות מהתחלת ההתערבות האמריקנית. הייתי כל הזמן בדעה שיש להגיד להם את האמת ולהסביר מדוע. ואין זה מעניין אותנו אם האמריקנים חושבים כמונו שנאצר כן מהווה סכנה או לא מהווה

המסמכים הישראליים הזמינים כרגע מלמדים כי בן-גוריון לא היה מודע לעומק הנחישות של קנדי בכל הקשור לבליתת ההפצה הגרעינית והבליסטית במזרח-התיכון. כן לא היה מודע לגישת החליפין שבאמצעותה ביקש הבית-הלבן לקשר את התביעה הבן-גוריונית לברית הגנה עם ארצות-הברית עם תביעותיו של קנדי בעניין דימונה. נראה כי ישראל כמעט שלא ידעה דבר על התוכנית האמריקנית לשגר למזרח-התיכון שליח נשיאותי רם-דרג כדי לערוך בירורים בעניין יוזמה אמריקנית לבקרת נשק, במגמה לרסן את הכנסת הנשק הגרעיני והטילים הבליסטיים.⁸⁹ על כל פנים, פיתוחה של ההסכמה הזאת הואץ בהתאמה עם חליפת-המכתבים בין בן-גוריון וקנדי. בשלהי מאי הוחלט בבית-הלבן כי ג'ון מקלוי (McCloy), לשעבר פקיד בכיר עתיר מוניטין בפומשל ויועצו של קנדי לענייני בקרת נשק גרעיני יהיה המועמד האידאלי לשליחות במזרח-התיכון.⁹⁰

השליחות הסודית הוצעה למקלוי בסוף מאי או בראשית יוני והוא נענה להצעה. בהמשך לכך נקבעו לו שלושה ימי תדריכים (13-15 ביוני) עם בכירי הממשל, ובכלל זה פגישה בארבע עיניים עם הנשיא קנדי ביום התדריכים האחרון. על-פי התוכנית היה עליו לבקר בקהיר בימים 26-29 ביוני, לצאת לחופשה בת שבועיים ולבקר בישראל במחצית יולי. בתזכיר לקנדי, לפני פגישתו עם מקלוי, ציין ראסק כי הנושא העיקרוני שהנשיא צריך לדון בו עם השליח המיוחד הוא מהות תגובתו לדרישה הכלתית-נמצעת של בן-גוריון לערובות בסחונות מצד ארצות-הברית שילוו בתכנון משותף לכל מקרה אפשרי וגישה גדולה יותר לציוד צבאי אמריקני. ראסק ציין שבן-גוריון הבהיר כי אלה הן קדימויותיו, והוסיף כי יש לצפות שהוא יתעקש לקבלן תמורת שיתוף-פעולה בהסכם להגבלת נשק שפירושו ויתור על היתרון הטכנולוגי

סכנה. מספיק שאנחנו קובעים שהוא מהווה סכנה בשבילנו.

אבל אם אנו מכחישים שדימונה קיים או אין זה יכול לשמש מקור למיקוח כי אי אפשר להתמקח על דבר שלא קיים. אני גם אינני מסכימה שאנחנו כל כך גיבורים להגיד לקנדי: אין זה עסקך אם אנחנו באים אליו יום לפני זה ויום אחרי זה בדברים שונים וטוענים שזה כן עסקך.

89. ב-15 במאי, אגב פגישה עם הציר גזית, העלה קומר 'רעיון פרטי' בדבר דיאלוג דיפלומטי שקט, בדרג בכיר, בין שתי הארצות לדיון בכל הקבצים של ההתכתבות בין בן-גוריון וקנדי. גזית מיהר לאמץ את הרעיון הזה. בתזכיר של קומר על השיחה הזאת, מ-15 במאי 1963 (JFKL, POF, box 119) לא נאמר שום דבר מפורש בקשר לשיגור של שליח נשיאותי לאזור לדיון ביוזמה האמריקנית לבקרת נשק. על כל פנים, גזית דיווח על שיחתו עם מקור מהימן, המכיר את כל השחקנים בענייננו ובודוח שלו יש התייחסות לאפשרות של שליח נשיאותי מיוחד (מחוץ לערוצים הסדירים של מחלקת המדינה), שידון בשאלות הקשורות לבקשות של בן-גוריון. מברק גזית למשרד החוץ, 15 במאי 1963, א"מ, תיקי משרד החוץ, 3377/9.

90. Memorandum, Komer to Bundy, 28 May 1963, JFKL, POF, box 119a

שיש לישראל על פני המדינות הערביות.⁹¹ ושוב נקל לראות כי גישת החליפין בין ערובות בטחוניות ובין העניינים הגרעיניים היתה בלב שליחותו של מקלוי. בין הזמנים בדק הממשל בקפידה את תשובת בן-גוריון לקנדי, מ-27 במאי, בנושא הגרעיני. ב-12 ביוני דיווחה מחלקת המדינה לבאנדי שכל זרועות קהילת המודיעין המדעי (הוועדה לאנרגיה אטומית, CIA, ACDA) הגיעו למסקנה כי התשובות של ראש-הממשלה אינן עומדות בדרישות המינימום שלנו.⁹² מסמך זה המשיך והסביר מדוע לא היה אפשר לראות בתנאים שהציע בן-גוריון, במיוחד באשר לתדירות החד-שנית של הביקורים ולדחיית המועד של הביקור הראשון, בסיס נאות למלאכת האימות:

במצב אופטימלי, הפריקה (discharge) של כור בגודל הזה נעשית אחת לשנתיים, אם עיסוקו במחקר. אבל אם יעדו לייצר כמות מרבית של דלק מוקרן, לצורך הפרדת פלוטוניום באיכות צבאית, הפריקה נעשית אחת לשישה חודשים בקירוב. מערכת בדיקות המינימום של הסוכנות הבינלאומית לאנרגיה אטומית ביחס לכורים מן הסוג הזה מבוססת על שתי בדיקות בשנה, ועל ביקורת נרחבת בהרבה ממה שישראל מוכנה להרשות לנו. ביקור לפני שהכור הופך לקריטי מאפשר תצפית במבנה שלו שתהיה מפורטת בהרבה ממה שיוכל להתבצע לאחר מכן, כשהפעלה תמנע את הגישה לחלקים מסוימים שלו. לכן ביקור כזה הוא חיוני.⁹³

בהסתמך על השיקולים הטכניים הללו, קבע התזכיר, קהילת המודיעין המדעי הציגה תמישה תנאים מוגדרים שבמסגרתם ניתן יהיה לערוך ביקורים באופן שיספק את הדרישות הבסיסיות לאימות. ואלו חמשת התנאים:

1. ייערך ביקור ביוני או ביולי 1963.
2. ייערך ביקור ביוני 1964.
3. אחר-כך, ייערכו ביקורים אחת לשישה חודשים.
4. למדענים שלנו תותר גישה לכל חלקי האתר ולכל מקום בתשלובת ובכלל זה למתקנים להרכבה של מוטות הדלק או למפעל להפרדת פלוטוניום שאולי נמצאים במקומות אחרים.
5. למדענים יינתן לשהות באתר די הצורך כדי שיוכלו, אומנם, לבדוק במדוקדק.⁹⁴

91. Memorandum, Rusk to Kennedy, 'Meeting with Mr. McCloy on His Near East Mission' (undated), JFKL, POF, box 119a. Also 'Memorandum for Presidential Emissary' (undated), and 'Scenario with Ben Gurion', 29 May 1963, JFKL, POF, box 119

92. Department of State, Memorandum for Mr. McGeorge Bundy, 12 June 1963, JFKL, NSF, box 119

93. Ibid.

94. Ibid.

התזכיר הבהיר כי קהילת המודיעין האמריקנית רואה את חמשת התנאים הללו כמינימום שבלעדין לא תוכל לבצע את עבודתה. לוח הזמנים התקבל 'באירצון מסוים, על מדענינו, המעדיפים ביקורים חצי-שנתיים מלכתחילה. הם גם מדגישים בתוקף רב ביותר את הצורך בבדיקות מדוקדקות כמתחייב מסעיף 4 ומסעיף 5. לוח-הזמנים אומץ רק משום שיש בו 'תשובה חלקית לתנאי האחת-לשנה של בן-גוריון', וכן 'מפני שאנו סבורים כי ימצא קביל מבחינה פוליטית'.⁹⁵

הבית-הלבן אימץ את התנאים האלה והכניס אותם לתשובתו של קנדי לבן-גוריון. המכתב הזה, הנושא את התאריך 16 ביוני 1963, היה הקשות ביותר והמפורש ביותר מכל מכתביו של קנדי לבן-גוריון. בדומה לקודמו, גם מכתב זה הוקדש אך ורק לבעיית דימונה. חרף מאמציו של בן-גוריון להימנע מעימות, תשובתו של קנדי בישרה על נחישות נשיאותית להתעמת עם בעיה אשר (במילותיו של קנדי) 'אינה קלה לך או לממשלתך, כפי שאינה קלה לי'. תכלית המכתב היתה אחת ויחידה: גיבוש ההסדרים לביקורים אמריקניים בדרך שתעלה בקנה אחד עם תנאי המינימום הנזכרים לעיל. בניסיון לאכוף על בן-גוריון את קבלת התנאים האלה, הפעיל קנדי את הנשק הכבד ביותר העומד לרשותו של נשיא אמריקני בעת שיש לו עניין עם ישראל: איום שכל פתרון בלתי מספק יסכן את מחויבות הממשל שלו לישראל ואת התמיכה בה.

קנדי פתח את מכתבו בקדמו בברכה את שני ההבטים החיוביים במכתבו של בן-גוריון: האישור-מחדש של 'עוד הכור בדימונה למטרות שלום וההכונות להתיר ביקורים תקופתיים בדימונה'. בהתייחסו לפרטים של דברי הנועם האלה הודיע קנדי לבן-גוריון: 'בשל החשיבות המכרעת של הבעיה הזאת ... מובטחני שתסכים כי הביקורים יהיו בצורה ובלוח-זמנים שיתקרבו יותר להתאמה עם תקנים בינלאומיים, ובכך יסירו את כל הספקות לגבי כוונות השלום של פרויקט דימונה'. קנדי המשיך ופירט את חמשת התנאים, והדגיש כי הביקור הראשון צריך להיערך 'בראשית הקיץ הזה'. ראוי לציין כי קנדי שב ושינה את הביטוי הנוגע לתדירות הביקורים: הוא מאזכר במכתבו הסכמה של בן-גוריון ל'ביקורים תקופתיים' (periodic visits), אף-על-פי שמכתבו של בן-גוריון אזכר בכירור 'ביקורים שנתיים' (annual visits) (בהתעלם מבקשתו המקורית של קנדי לביקורים 'חצי-שנתיים' [semi-annual visits]). ככל מקרה, המברק ששוגר לבארבור כלל הוראות בדבר ההערות בעל-פה שהשגריר יצטרך להשמיע לראש-הממשלה, במיוחד שהדרישות הנוגעות ללוח-הזמנים הן תוצאה של 'בחינה ממצה שביצעו הרשויות הכשירות ביותר של ממשלת ארצות-הברית', וכן שדרישות אלה הן המינימום 'להשגת המטרה שנראית לנו כחיונית לאינטרסים ההדדיים של ישראל ושלנו'.⁹⁶ ההתנגשות שבן-גוריון סרת כל כך להימנע ממנה בצבצה עתה מעבר לאופק.

Ibid. .95

Deptel 938 (Tel Aviv), 15 June 1963, JFKL, POF, box 119a .96

אפילו: התפטרותו של בן-גוריון והלחץ של קנדי

בן-גוריון לא קרא את המכתב הזה. הנוסח הוברק לבארבור בשבת, 15 ביוני, בצירוף הוראות להגישו כמו ידיו לבן-גוריון למחרת היום. אבל ביום ראשון הדהים בן-גוריון את מדינת ישראל בהודעתו על התפטרותו מראשות הממשלה. השגריר בארבור, שהתכוון למסור את המכתב לבן-גוריון בשעות אחר-הצהריים, העמיד מיד את מחלקת המדינה על המצב החדש וביקש הוראות. במברקו ציין בארבור כי אף-על-פי שיש חשיבות ראשונה במעלה, מבחינתה של ארצות-הברית, לביקור מוקדם בדימונה, הגה קשה מאוד להניח שיהיה אפשר לטפל בכך קודם שראש-הממשלה חדש ייכנס לתפקיד. בארבור המליץ לדחות את מסירת המכתב עד שתוסדר בעיית הקבינט, וממילא גם לנסח מחדש את המכתב ולהפנותו לראש-הממשלה החדש.⁹⁷

האם יש קשר בין התפטרותו של בן-גוריון ובין התכתבותו עם קנדי בשאלת דימונה? האם נרמז לו ממקור כלשהו על התשובה של קנדי העושה דרכה אליו? האם הבין בן-גוריון כי האסטרטגיה שלו במשאומתן עם קנדי בנושא הגרעיני התמוטטה? האם חילוקי הדעות בינו ובין גולדה מאיר ואחרים בנושא הגרעיני מילאו בכלל תפקיד בהחלטתו? ואם כן, עד כמה? האם קיווה בן-גוריון כי לוי אשכול, אמן הפשרה, יצליח למצוא פתרון לבעיה שבן-גוריון עצמו שוב לא היה יכול להתמודד אתה? האם קיווה שהתפטרותו תביא לדחיית הביקור די הצורך להעניק לפרויקט זמן יקר מפז?

כל אלה הן שאלות פתוחות ואין לי עליהן תשובות ברורות. בן-גוריון עצמו לא סיפק שום נימוקים להחלטתו והסתפק בהתייחסות לקוגית לסיבות אישיות, שלא פורטו. לעמיתיו בממשלה דיווח כי הוא 'חייב' להתפטר והדבר אינו נובע משום בעיה ממלכתית או מאורע ממלכתי.⁹⁸ עד יומו האחרון סירב להסביר מה היו 'הסיבות האישיות' הללו. בר-זוהר טען כי לא היתה שום סיבה פוליטית מוגדרת אחת להתפטרות ויש לתלות אותה במצבו הנפשי הכללי של בן-גוריון, בן השבעים ויש, בעשרת השבועות שקדמו לצעד הזה. בקביעתו זו מרמז בר-זוהר, ככל הנראה, לסדרה של פעילות מבוהלות, אפילו פרנואידיות, שביצע בן-גוריון בעשרת השבועות האחרונים לכהונתו. הוא מוסיף ומציין כי קרוב לשנתיים חשב בן-גוריון על פרישה, אבל המועד המוגדר נקבע בצורה ספונטנית ובלתי-מחושבת.⁹⁹ יצחק נבון, מנהל

97. Embtel 1043 (Tel Aviv), 16 June 1963, JFKL, NSF, box 119. בארבור סיפר לדיפלומטים ישראלים שקיבל את המברק הכולל את מכתבו של קנדי לבן-גוריון בבוקר יום ראשון; הוא תכנן מלכתחילה להקדיש את בוקר היום ההוא למשחק גולף במסלול בקיסריה ולכן הסדיר שיגיש את המכתב בלשכת ראש-הממשלה בשעות אחר-הצהריים. כשהגיע לביתו ממשחק הגולף, למד על התפטרותו של בן-גוריון. הוא טלפן למחלקת המדינה וביקש לדחות את מסירת המכתב עד לאחר שיוורשו של בן-גוריון ייכנס לתפקיד. הצעתו התקבלה והמכתב הוחזר לווינגטון. א"מ, תיקי משרד החוץ, 3377/11, 3377/6.

98. יומן בן-גוריון, 16 ביוני 1963, אב"ג.

99. מ' בר-זוהר, בן-גוריון, ג, עמ' 1546-1548, 1550-1555, 1557; וכך ריאיון עם המחבר.

לשכתו של בן-גוריון ועוזרו הקרוב, תומך, כמדומה, בטענה זו ומוסיף כי חששו ודאגותיו של בן-גוריון מפני התערערות מנטלית, במיוחד מפני אובדן הזיכרון, יכלו גם הם למלא תפקיד בהחלטתו לפרוש. על כל פנים, נכון אינו סבור כי לחצו של קנדי בעניין דימונה מילא תפקיד ישיר בהתפטרותו של בן-גוריון.

אחרים, ובכלל זה שרים בממשלתו של בן-גוריון, חשבו כי החלטתו להתפטר נבעה לפחות בחלקה מלחצו של קנדי בעניין דימונה.¹⁰⁰ ישראל גלילי, מנהיג אחדות-העבודה, היה משוכנע כי אחריותו של בן-גוריון לעימות בין ישראל וארצות-הברית בקשר לעניין דימונה היתה בין הסיבות שהביאו להתפטרותו.¹⁰¹ זו גם דעתו של פרופסור יובל נאמן, ששימש, כאמור לעיל, ב-1963, כמנהל המרכז למחקר גרעיני שורק.¹⁰² דרך אגב, דומה שגם השגריר בארבור רמז על אפשרות לקשר כזה או אחר בין מכתביו של קנדי ובין התפטרותו של בן-גוריון. במברק שבו הודיע לושינגטון על ההתפטרות הזאת, כתב: 'גם אם הנושא הזה [דימונה] לא היה, ככל הנראה, גורם עיקרי לחילוקי-דעות, בכל זאת לא היתה מסביבו תמימות דעים בעת שבן-גוריון הציגו בפני עמיתיו לפני ששיגר את מכתבו מ-27 במאי'.¹⁰³

מעבר לספקולציות העובדתיות-פסיכולוגיות חסרות הפתרון הללו בקשר להתפטרותו של בן-גוריון, מגעו הגרעיניים עם קנדי הותירו מורשת גרעינית 'סכיוופרנית'. בן-גוריון היה האב המייסד של הפרויקט הגרעיני הישראלי. הרעיון שישראל צריכה להצטייד באופציה גרעינית הנחה את מחשבתו מאז ימיה הראשונים של המדינה, ובמחצית שנות החמישים גמלה בו ההחלטה שהגיעה השעה שישראל תחתור לכך בצורה אקטיבית. בהמשך לכך הסמיך את שמעון פרס ברוב התלהבות לבצע את עסקת דימונה, חרף כל הקשיים והסיכונים. מטרתו הסופית באותם ימים היתה כינון הרתעה לטווח ארוך.

אבל התחייבויותיו הפומביות והלא-פומביות בשלוש השנים האחרונות לכהונתו, ובמיוחד ההתחייבות שניתנה במכתבו האחרון לקנדי (ב-27 במאי), חתרו בעצם תחת יעדו לטווח הארוך. מגעיו עם קברניטים זרים בעניין זה, במיוחד עם דה-גול, עם אייזנהאואר ועם קנדי, עמדו בסימן החלטתו המפורשת והברורה של בן-גוריון להסתיר את מטרתו. הוא התחייב בפניהם (ובפני אחרים) כי פרויקט דימונה נועד אך ורק למטרות שלום. במקרה של קנדי הוא התיר למדענים אמריקנים לבקר באתר דימונה ב-1961 בגלל עצם רצונו שיאמתו את ההתחייבות שלו בעניין מטרות השלום. כאשר נפגש עם קנדי במלון ולדורף אסטוריה בניו-יורק, הוא הרחיק לכת מעבר לכך ואף הסכים לכך שהמידע המאומת של קנדי יועבר לנאצר. במאי 1963 עשה בן-גוריון כמיטב יכולתו להימנע מהתנגשות עם קנדי בקשר לדימונה, והיה נכון להרגיע את

100. מ"א גלבוז, שישה ימים, שש שנים, תל-אביב 1968, עמ' 33.

101. ארנן עזריהו, עוזרו של גלילי, ריאיון עם המחבר, 2 בספטמבר 1993.

102. "נאמן, "ישראל בעידן הנשק הגרעיני: איום והרתעה מעבר ל-1955", נתיב, שנה שמינית,

גיליון 5 (46) (ספטמבר 1995), עמ' 38.

103. Embtel 1043 (Tel Aviv), 16 June 1963, JFKL, NSF, box 119.

הנשיא האמריקני באמצעות ביקורים שנתיים בדימונה. כל הוויתורים וההרגעות הללו לא עלו, כמובן, בקנה אחד עם כינונה של הרתעה ישראלית. מנקודת ראות לוגית, ההתחייבויות והמחויבויות הללו ביטלו את האפשרות שישראל תתרגם את דימונה לנכס הרתעה אסטרטגית. בן־גוריון הכחיש בפומבי ושלא בפומבי את עצם קיומה של ההרתעה הזאת ובכך כמו ביטל אותה.

אחד ההסברים למורשת זו, עמוסת־הסתירות בעליל, יכול להימצא בסדר הקדימויות של בן־גוריון ובחששו הכבד שמא ינסו המעצמות הגדולות לכפות עליו לשים קץ לפרויקט דימונה. קדימויותיו של בן־גוריון ביחס לדימונה היו קונקרטיים וישירות: השלמת התשתית הפיסית תוך עימותים בינלאומיים מעטים ככל האפשר. בן־גוריון למד לקח חשוב מהחלטתו של דה־גול לשנות כיוון; הוא עמד על פגיעותו הרבה של הפרויקט והיה נחוש בדעתו להגן עליו. כן הבין כי קנדי התנגד ברוב תוקף להפצת נשק גרעיני. דומה כי בן־גוריון הגיע למסקנה שישראל תתקשה מאוד, מבחינה מדינית וטכנולוגית כאחת, להשלים את הפרויקט אם ארצות־הברית אכן תתנגד לו בגלוי ולא תירתע מעימות. כבר בדצמבר 1960, כאשר הממשל של אייזנהואר חשף את עצם קיומה של הפעילות בדימונה, הגיע בן־גוריון למסקנה שאינו יכול להתיר לעצמו גלגול לאמריקנים את האמת על דימונה, אפילו לא בחדרי־חדרים.

האם היתה האסטרטגיה שלו נכונה? רבים חלקו על המדיניות, על הטקטיקה ועל האסטרטגיה של בן־גוריון בעניין זה. הראיתי כי שרת התוץ גולדה מאיר החזיקה בדעה אחרת וטענה כי בן־גוריון דחק את ישראל למצב שבו נמנע ממנה להפיק יתרונות מן העניין בכללותו. לדעתה היה על ישראל לגלות לארצות־הברית את מלוא האמת על דימונה ולהסביר את הסיבות לקיום הפרויקט. מרדכי גזית, הדיפלומט הישראלי הבכיר ביותר בווישינגטון בעת ההיא, לבד מן השגריר הרמן, חשב כי ישראל מקפחת את עצמה ומאבדת הודמנויות יקרות בארצות־הברית. הוא הכיר בכך שעניין דימונה הוא בגדר בעיה ביחס למדיניות אי־ההפצה של קנדי אבל העריך שההסתברות להתנגשות אמיתית היתה קטנה, מטעמים פוליטיים. גזית לא היה אומנם שותף לגישתה הבוטה של גולדה מאיר, אבל חשב כי לא היה יסוד לחשוש מפני האפשרות שארצות־הברית תפעיל בגלוי לחץ 'ברוטלי' על ישראל בעניין דימונה. שום נשיא אמריקני, טען, וקנדי בכלל זה, לא היה מסכן את מערכת היחסים עם ישראל אך ורק בגלל נושא אי־ההפצה. גישה שכזאת היתה כרוכה בסכנות רבות מדי, פנימיות ואזוריות כאחת, קבע גזית, המוסיף לדבוק באותה דעה עד עצם הימים האלה.¹⁰⁴

במבט לאחור, נראה לי כי גולדה מאיר ומרדכי גזית צדקו בעניין זה. בכל הקשור בדימונה, וכן בהרבה נושאים אחרים, לקה בן־גוריון במידה גדולה מדי של עכבות ואי־ביטחון. דומה כי מגעיו הקודמים עם האמריקנים, תחילה עם אייזנהואר בדצמבר 1960 ואחר־כך עם קנדי בראשית 1961, היוקו את הלקחים הישנים שלו (מ־1949

104. התכתבות ושיחה עם מרדכי גזית, נובמבר-דצמבר 1995.

ומ'1956) בדבר ההכרח למנוע עימות בכל מחיר. קשייו הפוליטיים מבית (בשנים 1960-1961) הוסיפו וביססו את המסקנה הזאת. בן-גוריון חשב, כך נראה, שקנדי לא יהיה מוכן להשלים עם אופציה גרעינית ישראלית ויעשה כמיטב יכולתו לבלום אותה. לכן לא היה מוכן להסתכן בגילוי האמת ובהסברת הסיבות.

בחוכמה שלאחר מעשה, הקו הכמו סכיופרני שנקט בן-גוריון קבע את הפרמטרים המרכזיים ששימשו את יורשו לוי אשכול לצורך הטיפול בסוגיה הגרעינית ובישרו בכך את העומד לבוא. המורשת של מדיניות בן-גוריון, לא-בהירה ככל שהיתה, התגלתה כבת-קיימא. הזרעים למדיניות העמימות הגרעינית הנוכחית של ישראל נטמנו כבר אז באדמה.